

Tóth Károly és Zsellér Anna

Kritika és rezignáció

Walter Benjamin magyarországi recepciója 1989 előtt¹

Absztrakt: Dolgozatunk célja feltérképezni Walter Benjamin magyarországi recepciójának fő politikai és filológiai tendenciáit a kezdetektől 1989-ig. Ezt a szinte teljes egészében a Kádár-korszakra korlátozódó recepciótörténetet az *oral history* eszközeivel, valamint a vonatkozó primer és szekunder irodalmak alapján rekonstruáltuk annak érdekében, hogy bemutathassuk a történelmi, személyi és szakmai lehetőségeket és viszontagságokat. Ennek köszönhetően a kutatás során a Benjamin-kiadás olyan rendhagyó mozzanatait tártuk fel, mint az első fordítások között fantáziánévvel felbukkanó részlet a *Szomorújáték-könyvből*, a legelső magyar Benjamin-monográfia, a *Krédo és rezignáció* „félíg” megjelenése vagy éppen az *Angelus Novus* című gyűjtemény utószava körüli szerkesztőségi küzdelem. Az interjúkban leírt körülményeket kritikailag rekonstruálva nem csupán a pártvezetőség döntéseinek és hatalmi harcainak hatását vizsgáltuk Benjamin műveinek kiadására nézve, hanem azt is, hogy a fordításokat és értelmezéseket miként formálták az érintettek személyes kapcsolatai. Mindemellett törekedtünk a recepciót a marxista filozófusok vitáinak aktuális kérdései, valamint a pártállami keretek által meghatározott nyilvánosság és a kiadásban érintett intézmények viszonylagos autonómiája közötti feszültségek feltárása révén kontextualizálni.

Kulcsszavak: Walter Benjamin műveinek recepciója, Kádár-korszak, marxista filozófia, oral history, történeti rekonstrukció

¹ Jelen dolgozat a szerzőknek a Routledge „Marx and Marxisms – New Horizons” nevű sorozatában Caroline Adler és Sophia Buck szerkesztésében 2025-ben megjelenő *Walter Benjamin in the European East – Networks, Conflicts, and Reception* című kötet számára készített angol nyelvű tanulmányának átdolgozott változata.

Walter Benjamin *magyar* recepciójának története nem korlátozható egyértelműen egyetlen ország szűk geopolitikai határain belülre, mindezért az alábbi vizsgálatok elsősorban a *magyarországi* recepciótörténet kulturális és politikai viszonyainak feltárására szorítkoznak. E recepció túlnyomórészt az 1956-os forradalom leverése és a rendszerváltás közötti időszak pártállami keretek által meghatározott nyilvánosságában bontakozott ki. Ezeket az évtizedeket a marxista filozófusok fokozódó polarizálódása jellemezte mind szellemi munkásságuk, mind pedig intézményes beágyazottságuk tekintetében.²

Kutatásunk során elsősorban az *oral history* eszközeivel tártuk fel azokat a viszonyokat, amelyek Benjamin munkái megjelenésének feltételeit és azok recepcióját jellemezték egy olyan időszakban, amikor a hivatalos kultúrpolitika a kritikai gondolkodást az egyetemek és kutatóintézetek falai közé igyekezett szorítani. E kontextus feltárása érdekében 2022 áprilisától júniusig interjúkat készítettünk és levelezést folytattunk Lukács György tanítványaival (Vajda Mihállyal és Radnóti Sándorral), fordítókkal (Márton Lászlóval és Pór Péterrel) és más kortárs filozófusokkal (Weiss Jánossal és Somlyó Bálinttal), valamint Tábor Béla filozófus örökösével. A befogadás politikai és filológiai aspektusainak felderítése érdekében egyaránt igyekeztünk hangsúlyt fektetni a szövegahagyományozáshoz kapcsolódó tevékenységek mindennapi realitásaira és gyakorlatára – a kutatásra, a fordításra és a szerkesztésre –, valamint az ezekkel kapcsolatos feszültségekre. Benjamin magyarországi recepciójának főbb mérföldköveit a vonatkozó primer és szekunder irodalom, valamint interjúalanyaink visszaemlékezései alapján határoztuk meg.

Történelmi háttér

Nevének viszonylag korai említése és két rövidebb írásának a Kassák által szerkesztett *Dokumentumban* való közlése ellenére Benjamin műveinek tényleges magyarországi befogadása csak az 1960-as évek elején kezdődött meg – és elválaszthatatlan Lukács György kései esztétikájának fokozatos kidolgozásától és recepciójától.³

A szocialista országokban a filozófiai mező működését (határait, elismert és ki nem mondott szabályait stb.) mindig az adott időszak pártállami jellemzői határozták meg.

2 A gondolkodás és egzisztálás kettősségére világít rá Lukács György egyik tanítványa, Márkus György (1934–2016) „*Antropológia*” és *marxizmus* című könyvének – már ausztráliai emigrációjában írt – előszava is, amely megemlíti a körülményt, hogy a marxista filozófiával foglalkozóknak Magyarországon mindig meg kellett küzdeniük azzal a nehézséggel is, hogy „kritikai módon ismerjünk el egy elméletet, amelyet pusztán apologetikus célokból kisajátít egy bürokratikus hatalmi apparátus” (Márkus 1981: 10–11); Márkus e megjegyzése további kiegészítésre szorul, ugyanis nem pusztán az „elmélet kritikai elismeréséből” fakadt ez a nehézség, hanem abból a körülményből is, hogy a filozófiával szakmai szinten foglalkozók egyszerre voltak részei intézményi kötődéseik révén a hatalmi térnek, politikai gondolkodókként és közszereplőkként pedig számos esetben az ellenzékének.

3 Walter Benjamin legelső magyarul megjelent írása az *Írói egyesülések Oroszországban* volt, amely 1927 áprilisában jelent meg a *Dokumentumban*, Kassák rövid életű avantgárd folyóiratában (Benjamin 1927a). A cikket, amelyet alig néhány héttel korábban jelentetett meg a *Literarische Welt* (Irodalmi Világ) nevű német hetilap, hamarosan egy újabb fordítás követte ugyanitt, *Az orosz filmművészet* című írás (Benjamin 1927b). Benjaminszám az akkori Magyarországon való viszonylagos ismeretlensége, a tárgyalt témák tematikai hasonlósága, valamint a két szöveg rövid terjedelme arra engednek következtetni, hogy ezek a fordítások valószínűleg nem kifejezetten a benjamin-i gondolkodás iránti érdeklődés eredményeként készültek el. E cikkek után több mint négy évtizedig semmi nem jelent meg magyarul Benjaminszám.

Ennek megfelelően Magyarország az 1948-es „fordulat évével” kezdődő sztálinizálásának időszakát a párt szolgálóleányának szerepére kárhóztatott filozófia jellemzi, amely állapot – némileg leegyszerűsítve – egészen 1956-ig fennállt.⁴ Ebben az időszakban a sztálini „dialmat” doktrínáját hivatalos filozófiává avatták, egyes gondolkodókat adminisztratív eszközökkel kiszorítottak a mezőből, másokat be is börtönöztek. Nem meglepő tehát, hogy ebből az időszakból a legmaradandóbb a fordítások gazdag hagyatéka, amely Hegel, Kant és Spinoza mellett Lukács műveit is először tette hozzáférhetővé a magyar olvasók számára (vagy legalábbis e szerzők először jelentek meg szélesebb közönség számára is elérhető kiadásokban). E nagy ívű projekt részeként fordította Zoltai Dénes (1928–2008) – aki kiemelkedő szerepet játszott mind a legelső magyar nyelvű Benjamin-gyűjtemény kiadásában, mind Lukács szellemi örökségének gondozásában – Hegel *Esztétikai előadásait*, amelyek 1952 és 1956 között három kötetben láttak napvilágot.

A forradalom leverése utáni megtorlásokat – a korabeli szovjet politikával összhangban – viszonylag gyors kulturális, majd gazdasági „olvasás” követte. Ennek következtében – Csehszlovákia 1968-as megszállásának sokkjáig – a korábbi dogmatizmus-hoz való viszony tisztázása vált a marxista filozófia központi kérdésévé. Emellett mind Magyarországon, mind nemzetközi szinten a filozófiai mező egyik kulcsfontosságú eseménye volt, hogy Marx korai művei először jelentek meg s váltak széles körben hozzáférhetővé számos nyelven, köztük magyarul is. A desztalinizáció által felvetett kérdések közepette e posztumusz írásokhoz való viszony a keleti blokk filozófusainak polarizálásához vezetett, amit Magyarországon tovább bonyolított Lukács korai műveinek megjelenése. Vajda Mihály⁵ erre a következőképpen emlékezett vissza:

Azzal kezdtük, amit jelszószerűen még az Öreg is megfogalmazott: a marxizmus reneszánszával, hogy hozzuk rendbe a marxizmust, mert a dialektikus materializmus egy halandzsa. Valahonnan innen indultunk el, [...] hogy nézzük meg, ténylegesen mit mondott Marx, és akkor kiderült, hogy sok mindentről mondott sok mindent. [...] Végülis oda jutottunk – én oda jutottam, nem tudom, hogy más hova jutott –, [...] hogy a marxista filozófiát, ha van ilyen, azt Lukács fogalmazta meg a *Történelem és osztálytudat* nagy tanulmányaiban, amelyeket később radikálisan megtagadott.⁶

Ugyanerre az időszakra vonatkozóan Radnóti Sándor⁷ a következőket mondta:

Mi is elkezdtünk visszafelé menni az olvasmányokban. Felfedeztük a *heidelbergi esztétikát*, ami addig ismeretlen volt. Márkus elvégezte a fantasztikus filológiai munkát ezzel kapcsolatban. Fehér nagy értelmezéseket adott, de nem csak erről, hanem [Lukács] Balázs Béla-visszonyáról is [...]. Úgyhogy felfedeztük magunknak visszafelé menet az Öreg nagyságát.

4 A dolgozat terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé, hogy olyan fontos mozzanatokra kitérjünk, mint amilyen a Nagy Imre első kormánya alatti viszonylagos enyhülés (1953–1955) vagy a közvetlenül az 1956-os forradalom után Lukácsot és tanítványait ért kritikák voltak.

5 Vajda Mihály (1935–2023) egyetemi tanár, az MTA rendes tagja, Lukács tanítványi körének utolsó élő tagja volt az interjú készítésekor. A Benjamin-recepció számára ismert körülményei mellett olyan más jelentős eseményekről is kérdeztük, mint Lukács korai írásainak újrakiadása vagy a „filozófusper”.

6 Ha nincs másként feltüntetve, az idézetek az interjúkból származnak.

7 Radnóti Sándor (1946) egyetemi tanár és az MTA rendes tagja; 1980-ig a Magvető és a Gondolat Kiadó szerkesztőjeként dolgozott, később pedig szabadúszó műfordító lett. Elsősorban a legelső magyarországi Benjamin-monográfiáról és annak hányattott kiadástörténetéről kérdeztük.

És azt is meg kellett mondani, hogy sokkal zseniálisabb volt fiatalkorában, [...] a *Történelem és osztálytudat*ot, a marxista fordulat utáni főművet is beleértve. Döbbenetes volt a '19 előtti, két egymásnak homlokegyenest ellentmondó nagy tanulmány: az egyik, ami a szociáldemokrácia lassú haladását választotta mintának, és *A taktika és etika*, amely ugye a híres Hebbel-mondatban, ahol Judit mondja, hogy ha Isten közém és a tett közé a bűnt állitaná, ki vagyok én – [...] ami ugye dosztojevszkiji felmentés a terror és más dolgok alól. A Tanácsköztársaság terrorjának előzetes igazolása. [...] Nem így gondoltam régebben, de ma már hajlok arra, hogy ez egy vallásos fordulat volt. A mindennapi polgári életben keresni valami szilárdat, bizonyosat és megváltó jellegűt. Tehát miközben ő kizárta a mesianisztikus filozófiákat, mint Blochot és Benjamint, ugyanakkor szerintem ő maga is mesianisztikus okokból kötelezte el magát egy életre a marxizmus és a kommunizmus mellett. Ami a '20-as, '30-as évektől a párt irányvonalának választását is jelentette.

Erős leegyszerűsítéssel élve, a különbségek a magyar marxista filozófusok két nagy táborát hozták létre (gyakran erős belső feszültségekkel): a Lukács és az általa inspiráltak körül csoportosulókat, valamint a visszamenőleg kevésbé befolyásos és jóval kisebb létszámú, gyakran „maoista”, „neosztálinista” és más, tényleges nézeteiket nem feltétlenül tükröző elnevezésekkel illetett csoportot, amelynek heterogenitását jól tükrözi, hogy a már 1966-ban a pártból kizárt Rozsnyai Ervint (1926–2012) éppúgy ideszámíthatjuk, mint a „filozófusperben” az apparátust képviselő egykori Lukács-tanítványt, Szigeti Józsefet (1921–2012). Míg a frontvonalak létrejöttének fő okaként gyakran elméleti nézeteltéréseket említenek (a Hegel és Marx közötti kapcsolat természetét, az utóbbi által *A tőkés*-ben alkalmazott dialektikus módszer sajátosságait, a marxista ontológia lehetőségét stb. illetően), ezek gyakran tükrözték az ortodoxia és a reformizmus pártvezetőségen belüli tendenciáit (arról nem is beszélve, hogy a magasabb szinteken lévő frakcióktól nem volt idegen, hogy a filozófiát vagy a viták pusztá létét önlegitimációs eszközként használják fel [Lehmann 1998: 2]). Emiatt a viták felelevenítése Benjamin magyarországi bemutatkozása idején nemcsak megengedett, hanem motivált, sőt kívánatos lett. Mindazonáltal a diskurzus nyilvánosságát végső soron a konkurens intézmények (kutatóintézetek, egyetemi tanszékek, kiadók stb.) irányították, amelyekről a korábban említett csoportok egyike sem választható el. Mindezek miatt a történetekre visszatekintők számára dualizmusnak tűnő, „pártállam versus filozófusok” szembeállítás leegyszerűsíti az egykori viszonyok komplexitását, hiszen számos olyan szereplő volt, aki bizonyos szempontból mindkét táborhoz köthető (például Lukács egykori, később ellene forduló tanítványai vagy épp a gondolkodásával szimpatizáló, de az állami intézményekkel affiliált filozófusok).

Benjamin korai recepciójának valamennyi általunk ismert szereplője a széleskörűen értett magyar nyilvánosságtól mintegy szakmailag elkülönülő értelmezői közösséget alkotott. A fordítók, szerkesztők és a recenzensek nagy része Lukács csoportjához kapcsolódott.⁸ Ezt bizonyítja az is, hogy Benjamin művei iránt e körön kívül, azok magyarországi megjelenésekor viszonylagos közömbösség uralkodott, mindazonáltal ez a fajta „csendes” recepció korántsem egyedülálló a magyar filozófiatörténetben, hiszen ez volt a helyzet – más marxista gondolkodók mellett – Theodor W. Adorno és Louis Althusser esetében is. A rendszerváltáshoz vezető évtizedek azonban hoztak némi változást és változatosságot a

⁸ A csoportok közötti elismert kapcsolatok ellenére sem Radnóti, sem Vajda nem emlékezett arra, hogy a Kádár-rendszer „baloldali” ellenzékéből bárki is foglalkozott volna Benjamin munkásságával.

publikációk terén. Ez megnyilvánult például a magyar nyelvű jugoszláv folyóiratokban megjelenő írások megnövekedett számában, az 1980-as *Angelus Novus* előkészítését meghatározó konfliktusban, valamint a Budapesti Dialogikus Iskola dokumentált tevékenységében.

Míg a Kádár-kori kiadópolitika sajátosságait jellemző „három T” két véglete, vagyis a támogatás és a tiltás világos határokat szabott a kulturális mező felosztására (ezáltal egyszersmind azt is kijelölve, hogy miből lesz tamizdat vagy szamizdat), a „megtúrtnek” számító művek kategóriája mindig is homályos maradt. Mivel hivatalosan nem létezett világos törvényi korlátozás vagy cenzúrahivatal, ezért a kiadói öncenzúra működésének jellegzetességeit Somlyó Bálint⁹ a következő példával próbálta érzékeltetni számunkra:

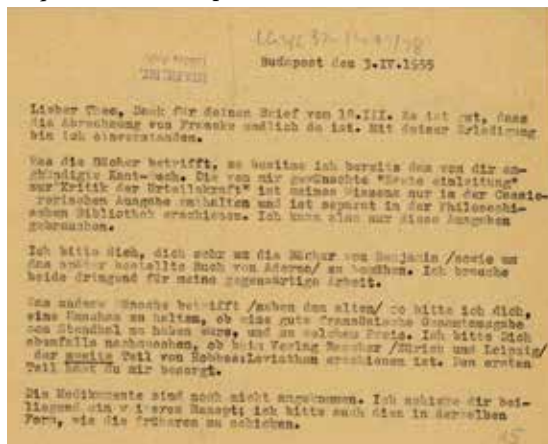
Somlyó: Fejtő [Ferenc] elment Magyarországról 1935-ben mondjuk, és nem túl rég halt meg [...], és már a világháborút is Franciaországban csinálta végig. Írt könyvet a Monarchiáról, meg sok mindenről, kétségtelenül baloldali, de hát nem diktatórikus pozícióból nézte, ami Magyarországon történik, és nagyon kritikus volt a Kádár-rendszerrel. '88-ban fölmerült, hogy Fejtőt kéne kiadni. Azt vetette föl, nem tudom, a szerkesztő, hogy adjuk oda [valakinek] lektorálni a dolgot, akkoriban mindent lektoráltak, ugye? [...]

Zsellér: A lektorálás volt a cenzúra fedőneve?

Somlyó: Persze. [...] Illetve a cenzúrát öncenzúraként végül is a kiadó gyakorolta, tehát a kiadó volt felelős azért, hogy mi jelenik meg, s a kiadó úgy védte le magát, hogy odaadta a [kéziratot] hozzáértő embereknek, akik maguk is tudták, hogy megírják a jelentésben, hogy „hát nagyon jó a könyv, de a 46. oldalon az áll benne, hogy...”

Az efféle lektoráltatási és egyéb vonatkozó gyakorlatok viszonylag nagyfokú autonómiát biztosítottak a kiadóknak, ami problémamentessé tette Benjamin magyarországi bevezetését. Az informálisaként is jellemezhető légkör ugyanakkor nem volt mentes a nehézségektől, hiszen a Benjamin-recepcióhoz hozzájárulók közül – különböző mértékben – sokan szembesültek a cikkünk további fejezeteiben leírt akadályokkal.

1. kép. Lukács 1955. április 3-i levele Theodor Pinkushoz

Forrás: Lukács 1955a

⁹ Somlyó Bálint (1957) egyetemi tanár, 2016 és 2020 között az ELTE BTK Esztétika Tanszékének vezetője. *Kerülő úton* című kötete tartalmazza Benjaminról szóló esszéit és Radnóti *Krédo és resignáció* című monográfiájáról írt recenzióját (Somlyó 2014: 68–82).

2. kép. Lukács jegyzetei Benjamin A német szomorújáték eredete című művéről

Forrás: Lukács 1955b

Lukács szerepe a Benjamin-recepcióban

Benjamin művészetfilozófusként történő bevezetése a magyar közönség előtt egy Lukács-hoz igazodó korai recepcióra enged következtetni (az életmű sokszínűségét, beleértve történelemfilozófiáját és messianizmusát is csak jóval később ismerhették meg a magyarul olvasók). Lukácsnak a művészetfilozófia iránti élénk érdeklődése egész életére jellemző volt, de 1949-es kényszerű önkritikája és az azt követő politikai háttérbe szorítása után dominánssá vált műveiben. Ezt követően – az 1956-os forradalmi kormányban való rövid szerepvállalását leszámítva – Lukács a politikai perifériára szorult.

Egy 1935-ből származó, életében kiadatlan kéziratában (Lukács 1982: 155) felbukkanó „montázs-praxisát” nem pusztán bíráló, hanem egyenesen lesöprő megjegyzésétől („lehetetlen komolyan vennünk”) eltekintve Lukács 1955 előtt sosem említi Benjamin nevét. Egy 1955. április 3-án kelt, Theodor Pinkusnak írt levele (Lukács 1955a) azonban intenzív érdeklődésre enged következtetni: „Arra kérem, hogy tegyen meg mindent Benjamin könyveinek beszerzése érdekében [...]. Sürgősen szükségem van rájuk jelenlegi munkámhoz.” Lukács hirtelen érdeklődése egybeesik a *Schriften* (Írások) című kétkötetes Benjamin-válogatás megjelenésével, amelynek megjelenése körül – többek között – Adorno maga bábáskodott. Mint Radnóti beszámolt róla, ez a kiadás egy ideig Magyarországon kizárólag Lukács magánkönyvtárában volt elérhető:

Tulajdonképpen Lukácsnak köszönhetem azt, hogy Lukács-kritikus lettem, mert elballagtam az Öreghez, és kölcsönkértem tőle az első kétkötetes Suhrkamp-kiadást, amit Adorno

és a felesége, Gretel Adorno adott ki. Ez a kötet mai napig a könyvtáramat díszíti, soha nem adtam vissza.¹⁰

Jegyzeteinek tanúsága szerint Lukács kíváncsiságát főként Benjamin allegóriaelmélete keltette fel (Lukács 1955b), és ezt a témát a válogatáskötet megjelenését követően igen hamar, először egy 1955-ös előadásában vette elő, amelyet több másikkal együtt a *Wider den mißverstandenen Realismus* (A félreértett realizmus ellen) című kötetben publikált 1958-ban. Lukács nem részletezi, pontosan honnan indult foglalkozása Benjammal, de a már említett feljegyzéséből világossá válik, hogy érdeklődése kezdetét Benjamin *A német szomorújáték eredete* című művével való találkozása (vagy esetleges újratalálkozása) jelentette.¹¹

Benjaminhoz fűződő megjegyzései csak egy évtizeddel később jelentek meg először magyarul (Lukács 1968: 352–355), a kötetet teljes terjedelmében pedig 1985-ben adták ki *A kritikai realizmus jelentősége ma* címmel. Ez aligha meglepő, hiszen Lukácsot épp megjelenése idején zárták ki a pártból, és az 1956-os miniszteri tisztsége miatt pedig rövid időre Snagovba internálták. Ebből kifolyólag Benjamin recepciójának kezdete egészen 1965-ig kitolódott, amikor is – a német nyelvű eredeti megjelenése után két évvel – Lukács kései esztétikai szintézise, *Az esztétikum sajátossága* (a továbbiakban: *Esztétika*) magyarul is megjelent.

A szélesebb magyar közönség számára az *Esztétika* megjelenése jelentette a legelső alkalmat, hogy Benjamin nevével az ország legjelentősebb filozófusának írásában, kritikai kontextusban, mégis az elismerés hangfekvésében találkozhatson. Ahogy Radnóti visszaemlékezett:

Amikor az *Esztétika* megjelent, Lukács követőinek köre, a Lukács által lenyűgözött emberek egymásnak vették karácsonyra a két kötetet. Drága volt, talán 80 forint, borzasztó drága.

Az *Esztétika* magyar nyelvű megjelenése az értelmiség körében az évtized második felének nagy eseménye volt, fogadtatását azonban hiányérzettel vegyes lelkesedés jellemezte (ezt a kettősséget találóan tükrözi Lakner László művészi reflexiója, az 1970-es *Karte I – My George Lukács Book* című szitanyomat). Radnóti éppen ezt a hiányérzetet emelte ki Benjaminhoz fordulása okaként:

Nehéz ezt rekonstruálom. De valószínűleg arról volt szó, hogy Lukács, aki fiatal korában minden híresztelés ellenére egyáltalán nem volt konzervatív, hanem inkább a modernizmusnak egy változatát képviselte, amit lehetne konstruktivizmusnak vagy valami hasonlóknak nevezni... mindenképpen egy nagyon erősen formacentrikus elgondolása volt

¹⁰ Értelmszerűen egyik kötet sem szerepel a hagyatéki könyvtárnak az MTA KIK által a Lukács Archívum 2018-as vitatott felszámolását követően összeállított katalógusában. Mivel meglepő lehet a magánkönyvtár jelentőségének ilyen hangsúlyozása, ezért érdemes megjegyezni, hogy az Országos Dokumentum-ellátási Rendszer szerint a *Schriften* említett kiadásából e dolgozat megszületésekor mindössze *egyetlen* példány volt megtalálható hazai könyvtárakban (a PTE Hauser-gyűjteményében, amely csak az 1980-as években vált hozzáférhetővé), így érthető, hogy Lukács saját példánya miért vált a korai Benjamin-recepció valóságos ereklyéjévé.

¹¹ Jelen dolgozat kereteit szétfeszítené annak kifejtése, milyen jelentőséggel bír, hogy Benjamin művei közül ez tartalmazza a legtöbb Lukács-utalást (Lukács Benjamin-interpretációjáról viszont lásd: Daradics 2024).

fiatalkorában. *A lélek és a formák*, ugye. Hát az öregkori esztétika nagyon konzervatív. Ott valóban megjelentek azok a problémák, amik miatt kritizálták Magyarországon. Csak az volt a probléma azokkal a kritikákkal, hogy ez együtt járt bizonyos denunciálással is. Hogy részt vett miniszterként az 1956-os forradalomban, hogy a romániai Snagovban együtt volt számúzve Nagy Imrével és a körével – ez alkalmat adott arra, hogy Lukácsot politikailag is denunciólják, és evvel párban kritizálták a konzervativizmusát. Világos volt, hogy ezt nem akartam. De ugyanakkor én is éreztem azt, hogy itt számos jelentős modern dolog nem kaphat helyet.

Lukács egyik tanítványa, a forradalomban való részvétele miatt négy évre bebörtönzött Eörsi István (1931–2005) az *Esztétikához* írt fordítói utószavában úgy fogalmazott, hogy munkájának „legszenbetűnőbb akadálya a magyar nyelv filozófiai fejletlensége volt”, amit társadalomtörténeti okokra, elsősorban a magyar polgárosodás ellentmondásaira vezet vissza (Lukács 1978: 890). Eörsi munkája ezzel egyértelmű folytatása lett annak a már említett projektnek, amely a kontinentális filozófia klasszikusainak lefordítását tűzte ki célul (ennek megfelelően nyilvánvaló az *Esztétika* magyar változata és a Zoltai fordításában megjelent Hegel-előadások közötti párhuzam).

Az *Esztétika*, túl azon, hogy erősen támaszkodott a fiatal Marx rekonstruktív értelmezésére annak bizonyítása érdekében, hogy lehetséges a róla alkotott, megcsontosodott kép megújítása, szintetizáló kísérletként számba vett kortárs marxista filozófusokat és kutatókat (Benjamin és Adorno mellett Lukács számot vetett Christopher Caudwell, V. Gordon Childe, Ivan Pavlov és George Thomson munkásságával). Lukács polemikus attitűdjére jellemző, hogy a művészetfilozófia területén belüli kritikája mindig azt bizonyítja, hogy az ő törekvések alatta maradnak saját eredményeinek.

Könyvében Lukács elismerését fejezi ki a „romantikus-antikapitalista beállítottságú” Benjamin iránt (Lukács 1978: 499), de „A műalkotás, technikai reprodukálhatóságának korában” címen említett munkájára (Benjamin 2024: 211–262) filmelméleti kontextusban tett néhány utaláson kívül csak egy rövidebb, kizárólag Benjaminra összpontosító szakasz található benne. Ezúttal azonban a már említett 1955-ös előadás kissé elutasító hangját részletesebben értékelő tónus váltja fel. Lukács nem fukarkodik a dicsérettel: Benjamin „a legjelentősebb és legeredetibb teoretikusa” „a barokknak és a romantikának a mindenkor modern világnézet és művészet végső alapjaival való lényeges rokonságának”, és „erőteljesen végiggondolt elméletet vázol fel az allegóriáról mint olyan specifikus stílusról, amely valóban megfelel a modern érzéseknek, gondolatoknak és élményeknek”. Lukács szerint „a kép, amelyet Benjamin a német barokk szomorújátékról rajzol, imponáló, belsőleg zárt következetességet mutat”, mindazonáltal „a társadalmi-történelmi alap és háttér nála is meglehetősen elhalványult általánosságban marad” (Lukács 1978: 771–775).¹²

Ehhez képest azonban jóval kétértelműbb ítéletként olvasható az az 1968-as interjú, amely nem sokkal Lukács halála után jelent meg a *New Left Review*-ban (és egy magyar nyelvű jugoszláv folyóiratnak, az *Új Szimposion*nak köszönhetően hamar magyarul is olvashatóvá vált). A Benjaminhoz fűződő viszonyát firtató kérdésre, illetve arra, hogy

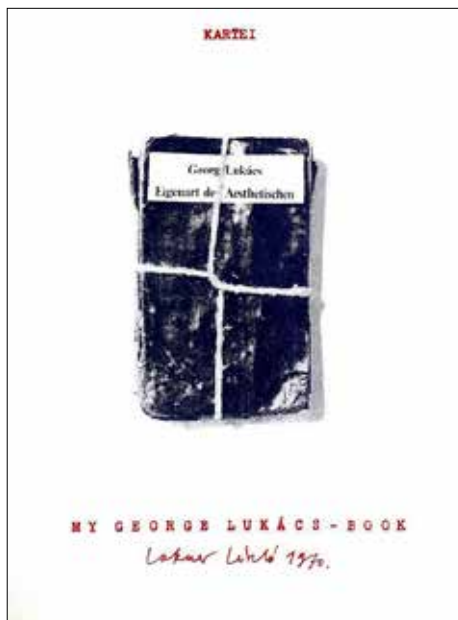
¹² Az idézett részt *Walter Benjamin elmélete az allegóriáról* címmel Lukács később felvette az *Adalékok az esztétika történetéhez* című kétkötetes válogatásba; bár a kötet csak halála után, 1972-ben jelent meg, a tartalomjegyzéket még életében jóváhagyta (Fehér é. n.).

„lehetett volna belőle meggyőződéses marxista”, Lukács azt válaszolta, hogy bár személyesen soha nem találkozott vele, szerinte „Benjamin rendkívül tehetséges ember volt, sok új probléma mélyére látott”, „de nem talált belőlük kiutat”. Ugyanakkor „annak ellenére, hogy barátja volt Brechtnek”, Lukács úgy vélte, hogy „további fejlődése bizonytalan lett volna”, és Adorno példáját idézte, aki „holmiféle »nonkonformista konformizmus«” képviselője lett a sztálini tisztogatások és a hidegháború hatására (Lukács 1973: 866).¹³

A fiatal Radnóti érzékeny füllel hallhatta ki Lukács Benjammal kapcsolatos állásfoglalásának felhangjait, az 1960-as évek értelmezői kontextusát a Lukács-kör akkori helyzetébe helyezkedve pedig a következőképpen rekonstruálta:

Én azt hiszem, hogy [...] csak egy retorikai fogás volt ez a „marxista reneszánsz”, abban az értelemben, hogy hozzátartozott volna a pluralizmus. Ezt a legtisztábban Márkusnak az *Irányzatok a marxizmuson belül [Viták és irányzatok a marxista filozófiában]*, egyébként jelentős írása mutatja meg legjobban a Lukács-iskolában. Elfogadták a hivatalos doktrínát mint egy irányzatot, hogy ezzel „pluralizálják” a dolgot. De hát ez retorika volt, valójában [...] úgy vélték, hogy az ő álláspontjuk [...] az *igazi* marxizmus, és az jelenti a reneszánszot, ha visszatérünk az eredeti szövegekhez. Ugye itt elsősorban a *Grundrisse [A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai]* és a fiatal Marx írásai jelentették a döntő új indítást. Tehát azt nem hiszem, hogy Benjammint elfogadta volna marxistának, marxizálóknak elfogadhatta.

3. kép. Lakner László: Karte I – My George Lukács Book (1970)

Forrás: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lakner-1.jpg>

¹³ Lukács értékelésének jelentőségét, de legalábbis reprezentativitását érzékelteti, hogy a „marxizmus reneszánszának” nemzetközi szinten legismertebb orgánuma, a *Praxis* című jugoszláv folyóirat többnyelvű kiadása nemcsak hogy nem tartalmaz egyetlen Benjammal szembeni szentelt írást sem, de még a neve is alig fordul elő benne.

¹⁴ <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lakner-1.jpg> (letöltve: 2024. október 23.).

Kommentár és prófécia – az első szövegválogatás

1967-ben visszaállították Lukács párttagságát, amelyet az 1956-os forradalom után veszített el. A tanítványai által gyakran ismételt vicc szerint Lukácsot „visszazárták a pártba”, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy nézetei ismét nagyobb nyilvánosságot kaphattak. Egyúttal azonban szellemi hagyatékának „államosítása” is kezdetét vette, amikor – tanítványai aktív közreműködésével – a Gondolat elindította válogatott, a Magvető pedig összes műveinek kiadását. Ez a kompromisszum nem csupán Lukács elkötelezettségét tükrözi a párt és a szocializmus vívmányai iránt, hanem egyszersmind a pártét is a soraiban tudott világhírű filozófus felé. Még akkor is, amikor hat évvel később a „filozófusper” eredményeként – az akkor már két éve halott – Lukács egyes tanítványait kizárták a pártból, a döntés kimondta, hogy „Lukács György életművét egy sor kérdésben vitatható és vitandó, egészében azonban kiemelkedő marxista teljesítményként” értékeli (Vass 1979: 466).

Benjamin írásainak legelső magyar nyelvű válogatása, a *Kommentár és prófécia* Csehszlovákia – a „marxizmus reneszánsza” híveinek minden reményét szertefoszlatozó – megszállását követően jelent meg 1969-ben. A kötet *spiritus rectora* a már említett Hegel-fordító Zoltai volt. Bár a válogatásban szereplő szövegek kiválogatását „a kiadó által kijelölt szerkesztőbizottság” végezte, és Zoltai neve pusztán az előszó szerzőjeként és „a filozófiai terminusok ellenőrzőjeként” volt feltüntetve, interjúalanyaink egybehangzóan állították, hogy ő volt a kötet megjelenésének fő kezdeményezője.

A Benjamin-recepciónak ez a nyitóeseménye azonban – legalábbis filológiai szempontból – sok kívánnivalót hagyott maga után, ugyanis a kötetben végzett szerkesztési munkálatok során megkérdőjelezhető, Somlyó értékelése szerint „annyira nem professzionális” döntések születtek:

Az én kedvencem az, hogy [...] szerepel benne egy *Allegória és szimbólum* című írás. [...] Egyáltalán nincs ilyen írása a Benjaminsnak. Ami ott szerepel benne, az a *Szomorújáték*-könyv második részének az egyik alrészéé [...].

Meglehet, hogy ezek a szerkesztési anomáliák a két évvel később a Lukács Archivum megszervezésében aktívan részt vállaló Zoltai azon szándékát tükrözik, hogy Benjamins és Lukácsot egyfajta erőltetett párbeszédbe állítsa, hangsúlyozva az olyan fogalmak iránti kölcsönös fogékonyságukat, mint például az allegória. Ennek következtében a recepció kezdetben arra ítéltetett, hogy Lukács tekintélye vetüljön a születő olvasatokra, hiszen Zoltai – ahogy Weiss János¹⁵ fogalmazott – Benjamins „teljes egészében Lukács árnyékában” olvasta.

15 Weiss János (1957) egyetemi tanár, a *Magyar Filozófiai Szemle* szerkesztője és a Magyar Filozófiai Társaság korábbi elnöke. Nemrég jelent meg *A modernség esztétikai programja – Előadások Walter Benjamin Műalkotás-tanulmányáról* címmel egyetemi előadásainak gyűjteménye.

A *Kommentár és prófécia* nem igazán reflektál a Benjamin életművének sokrétűségéből fakadó problémákra, amit ha mással nem, legalább a bevont művek tematikus felosztásával el lehetett volna érni. Miközben a válogatás egyértelműen arra tesz kísérletet, hogy Benjaminszöveget antifasiszta, baloldali, az elnyomottakkal szolidáris filozófusként mutassa be, egyes szövegeknek a kötetbe történő felvétele nem feltétlenül igazodik ehhez a szándékhoz vagy születésük körülményei (*A német szomorújáték eredete* mint tudományos értekezés) vagy stiláris sajátosságai (*A berlini gyermekkor* aforisztikus prózája) miatt. A szövegek bemutatásának módjában is akad némi önkényesség, hiszen némelyikük csupán töredék vagy részlet, ám a kötet szerkesztői ezt nem jelzik az olvasó számára: ilyen a már korábban említett szövegcsontkítási példa vagy a *Párizsi levél* második részének minden jelzés nélküli kihagyása a kötetből.

Lukács rávetülő „árnyékán” túl a *Kommentár és prófécia* – Benjamin műveinek egészén belüli tényleges arányaihoz képest – igen nagy hangsúlyt helyez a Brecht-ről szóló írásokra is. Ennek az erős jelenlétnek az ellenére Zoltai előszava nem bocsátkozik részletekbe és nem ad értelmezést Benjamin Brecht-hez fűződő viszonyának történetéről és alakulásáról. Zoltai többször is utal a brechti inspirációk mellett arra, hogy Benjamin „a baloldal számára fontosnak látszó következtetéseket” Brecht-tel szinte „versengve” akarta levonni az új művészeti jelenségekkel kapcsolatban (Benjamin 1969: 17), de ez önmagában még nem tűnik elegendő magyarázatnak Brecht túlréprezentáltságára a válogatásban.

Bizám Lenke *A mesemondó* című fordításának stiláris jellemzői is jól példázzák a fordítói-szerkesztői kollektíva feltételezhető megközelítését (az esszé új formában közreadott fordítását lásd Benjamin 2024: 263–304). Annak ellenére, hogy a kötet maga vélhetően akadémiai „fogyasztásra” készült, a szövegeket gondozóik túlnyomórészt irodalmi kategóriákban értelmezték, hiszen az írásokban kibontakozó művészetfilozófiai és szociológiai kategóriák nem kaptak koherens filozófiai keretet. Széll Jenő fordításai – a kötet többi részével szöges ellentétben – viszont meglepő alaposággal és pontosan rekonstruálják Benjamin magyar nyelvű fogalmi világát.

Bár a *Kommentár és próféciára* adott kortárs reakciók a recenziók száma alapján (Antal 1970, Hermann 1970 és Kiss 1970) marginálisnak tűnhetnek, azt is meg kell jegyezni, hogy a könyv 2500 példányban jelent meg, amely megegyezik az *Esztétika* első magyarországi kiadásának példányszámával.¹⁶ Mindennek ellenére a válogatáskötet néhány évtized elteltével olyan ritkasággá vált, hogy akik nem érték be azzal, hogy könyvtárból kölcsönözzék ki, még az 1980-as évek végén is újsághirdetésekből kerestek eladó példányokat.

¹⁶ A könyvek kiadásának és „fogyasztásának” realitásai az 1960-as években jelentős mértékben különböznek a napjainkban megszokottaktól. A szocialista Magyarországon a könyvkiadás nem volt „iparág” abban az értelemben, hogy határait kizárólag vagy túlnyomórészt profitorientált gazdasági megfontolások határozták volna meg. Összehasonlításképpen: a pártvezetőség kizárólagos használatára szánt könyvek néhány száz példányban jelentek meg (Cseh, Krahulcsán, Müller és Pór 2004: 452–453), míg például a korszak emblematikus könyvsorozatának számító *A világirodalom klasszikusai* egyes címei több száz ezer példányban (ezek a számok minden egyes „hivatalosan” kiadott könyvben szerepeltek előírás alapján).

4. kép. A *Kommentár és prófécia* eladó példányáért magas vételárat kínáló hirdetés 1988-ból

B 16 típusú Vitorlás sólyarkocsival eladó. — Érdeklődni: 754-749, 17 óráig.	Antikvárium vásárol: régi könyveket (görögmetri) 10. levelezőlappokat. — 1012 Vártek u. 8. 352-168.	INGATLAN Csalás-hegyen (III., Mezőkőház u. 115.) eladó egy 823 nm-es, 110x7,5 m-es, üres telek. Tel.: 275-965.
Autót, lakókecsit ad, vesz? Kompassz! Tel.: 42-40-43, bármikor.	Réval lexikon, jó állapotban eladó, »21 kötet N. 307« jellegre a kiadóba.	Lipótvárosi barzon öröklést keresünk vevőre. É. Sz. G.M.K. Tel.: 294-859.
Lada 1200-as, 3 éves, jó állapotban eladó. Tel.: 117-638, este.	Könyvi Keresem Walter Benjamin <i>Kommentár és prófécia</i> c. művét, »Magas vételár N. 324« jellegre a kiadóba.	X. ker., Harmat utcai 2 és Főzobás öröklés eladó vagy 60–70 nm-es családi háza cserélhető. É. Sz. G.M.K. Tel.: 294-859.
Autórugók javítása, szerelésel. Utánfutó és spirál rugók készítése. Vörös István, XIII. Fáy u. 84. Tel.: 290-279.	Könyvpiacot, régi könyveket vásárolok német, angol és más idegen nyelvűt is. 295-101.	Még jelentkezhetsz!
IRÓGÉP Irógép, órszandógép magánüzemélynek beszerezhető. Javítások specialistaánál. 374-078, délelőtti.	Az Állami Könyvtar-vezető Vállalat Bibliotéka antikváriuma (Bp. VI., Népköztársaság útja 2. 1061) vásárol	

Forrás: *Magyar Nemzet* 51(103): 12¹⁷

A Krédó és rezignációtól az Angelus Novusig

A Lukács 1971-ben bekövetkezett halálát követő időszak a „védtelenség” időszakának bizonyult tanítványai számára: az MTA Filozófiai Intézetében a filozófusok közötti konfrontációk csúcspontjaként az MSZMP KB Kultúrpolitikai Munkaközössége értékelte „néhány társadalomkutató antimarxista nézeteit”. E jelentés alapján 1973. március 28-ára zártkörű vitát tűztek ki, amelyet az érintettek később „filozófusper” néven emlegettek. Bár a leszámolást pernek nevezni jogi szempontból nem helytálló, de jól érzékelteti a hatalom elméleti vitának álcázott eljárását. Lukács köréből – Heller Ágnes (1929–2019) és a Benjamin kiadásában később jelentős szerepet játszó Bence György (1941–2006) mellett – Vajda volt az egyik „vádolt”, aki a többi érintettel együtt végül úgy döntött, hogy nem vesz részt a koncepciós jellegű vitán. Zoltai, aki akkoriban lett az ELTE általa alig néhány hónappal korábban lukácsi szellemben megszervezett Esztétika Tanszékének első vezetője, védelmébe vette a távol maradó filozófusokat. Ennek ellenére az eljárás a publikációs és utazási korlátozások mellett a pártból való kizárást és több kutató „alkalmatlanként” való elbocsátását eredményezte (Vass 1994: 612). Az ügy kapcsán a hatalom és ellenzéke közötti összefonódást Vajda a következőképpen idézte fel:

Még azt a mondatot is megeresztettem – nagyon utáltak a barátaim érte –, hogy hála Isten, hogy kirúgtak minket. Én annyira utáltam az állam által megfizetve lenni olyan gondolataimért, amit ők utáltak.

A megkönnyebbülést az is okozhatta, hogy a filozófusok saját publikációik következményeit sosem mérhették fel előre:

¹⁷ <https://opac.elte.hu/Record/opac-EUL01-000050870> (letöltve: 2024. október 23.).

Zsellér: Lehmann Miklós rekonstruálja ezt a '60-as évektől a filozófusperig [...], volt egy határozat, ami taxatívén felsorolta a tévtanoknak a fellelési helyét, minthogyha a hatalom figyelte volna, olvasta volna ezeket az írásokat.

Vajda: Olvasta, olvasta.

Zsellér: Olvasott és nagyon figyelt, tehát hogy ezek szerint volt egyfajta komolysága is a dolognak.

Vajda: Úgy kellett csinálniuk, mintha komolyan vennék az egészet, és mondjuk a Fehér elhitte, hogy be fogják csukni, vagy bennünket be fognak csukni. Én ezt sose hittem. [...]

Zsellér: Igen, és a Kádár-korban az volt az ideológia, hogy egy kritikai műfajt végzünk, a marxizmus a kritikai gondolkodásra tanít minket.

Vajda: Igen, igazad van, igazad van.

Zsellér: Akkor mégis hogyan összeegyeztethető az, hogy a hatalom figyeli a filozófusok tevékenységét, tudja, mi a vörös vonal, amit nem szabad átlépni, és ez az a pont, ami...

Vajda: Hát ezt nem tudja. Hanem minden pillanatban kideríti.

Mindazonáltal a Filozófiai Intézetben történt ideológiai összecsapások során hasonló sors várt elméleti ellenfeleikre is – kiváltképp Szigetire, Lukács egykori, vele szembe forduló tanítványára, az intézet akkori vezetőjére –, mivel őket is eltávolították állásukból, főként a gazdasági liberalizációval szembeni hangos kritikájuk és a Lukács-tanítványok irányában tanúsított „engedékenység” vádjának hangoztatása miatt.

Ebben az időszakban Radnóti Lukács ajánlására a Magvetőhöz került. „Kezdetben jó viszonyban voltam vele” – emlékezett vissza Radnóti a Magvető vezetőjére, Kardos Györgyre (1918–1985), de ez megváltozott, amikor Kenedi Jánost (1947) – feltehetően politikai okokból – kirúgták. Erre a fordulatra Radnóti így emlékezett vissza:

Nagy baráti beszélgetéseket folytattunk [Kardossal], a történelem tanúja volt. Rengeg mindent tudott az '50-es évekről. Aztán volt ott Kenedi János mint lektor. [Kardos] elkezdte [őt] üldözni és végül kirúgta [...] és akkor én egy nagyon éles és felháborodott monológot adtam elő, aminek a következményeképpen bezárultak a kapuk. Soha többet nem találkoztam vele. [...] De hülyeséget követett el, pedig simán megtehetette volna, hogy átszervezés okából küld el. Az átszervezést is megemlítette, de azt mondta, hogy a munkám nem volt megfelelő. Úgyhogy perre vittem a dolgot, amit megnyertem. És azokban az időkben az egy nagy szenczió volt, hogy ezt a pert megnyertem.

Radnóti és a Lukács-tanítványok ellentmondásokkal terhelt szakmai és publikációs helyzetének mintegy szimbolikus lenyomata, hogy az első magyar Benjamin-monográfiának, Radnóti *Krédó és rezignációjának* az 1970-es években szövetségesei közel a fele jelent meg, a teljes mű kiadásáig pedig több mint két évtized telt el. Hat fejezetéből hármat a *Magyar Filozófiai Szemle*, az MTA Filozófiai Intézetének hivatalos folyóirata közölt: „A tanulmány »Krédó és rezignáció« című, Walter Benjáminnal foglalkozó könyvem részlete. Az elsősorban esztétikával foglalkozó részeket bocsátom közre, ebben a számban a könyv I. és II. fejezetét, majd az V. fejezetet.” (Radnóti 1974: 241) Három évvel később a 2. fejezet angolul is napvilágot látott, megjegyezve, hogy a szöveg egy „kiadatlan Walter Benjaminról szóló könyvből” származik (Radnóti 1977: 76), a 6. fejezet pedig nem sokkal később a *Híd* nevű magyar nyelvű jugoszláv folyóiratban került közlésre (Radnóti 1978a). Mint Somlyó utólag megjegyezte: „A *Filozófiai Szemle*ben bizonyos fejezetek megjelentek,

azok, amik megjelenhettek, tehát amelyeknek mondjuk nem volt nagyon közvetlen politikai relevanciája.”

Fontos dokumentuma a teljes kötet megkésettsége miatt „az időt összezavaró” (Somlyó 2014: 68) megjelenésének *A szerző magamentsége* című utószó. Radnóti „barátainak” ajánlja a könyvet, és e főként disszidált barátokat a kísérőszövegben megnevezi, valamint feltárja és leírja évtizedekkel korábbi elméleti indulásának elköteleződéseit és az ebből fakadó feszültségeket: „E könyv olvasói abba a paradoxonba ütköznek, hogy amitől elszakadóban voltam, ahhoz oda is láncolódtam: időnként szilárdnak tűntem föl az instabil közös állványzatot, s egy folyamatban lévő, kiterjedt közös munkálkodás részének tekintettem magam. [...] Az is bizonyos, hogy annak a revizionista kontextusnak, amely miatt keletkezése idején kísérletet sem tettem arra, hogy könyveimet publikáljam Magyarországon, ma legfőljebb történeti és dokumentumértéke lehet” (Radnóti 1999: 196–197).

A megjelent 1–2. és 5. fejezetek az „Alaprajz”, „A valóság menedéke” és „A művészet hatása” címetek viselik, míg „A politika posztulátuma” és „A tétlenség dialektikája” – ahogyan az elnevezés is mutatja – a politikai cselekvés dilemmáit tárják fel Benjaminsnál. Ezek elhelyezését (ahogy fentebb már leírtuk) Radnóti külföldi folyóiratokban és tanulmánykötetekben oldotta meg. Ezekről szólva Somlyó a következőket mondta:

[Benjamin] lenyűgözi őt, mert nagyon sok tekintetben hasonló érzékenységet, hasonló teoretikus erőt lát, hasonló művészet iránti elkötelezettséget. [...] Ezen túlmenően viszont történeti analógiát és mintát keres egy olyan politikai helyzetben, pontosabban politikai pályában, amikor '68 levonulásával meg a '70-es évek elejének különféle eseményeivel – értem ezalatt a politikai cselekvés beszűkülését [...] – egy nagyon csúnya, nagyon merev visszakeményítő korszak jön. Filozófusper satöbbi, HELLERÉK elmennek vagy elüldözik őket, és a Sándor pontosan azt keresi, hogy mit lehet ilyenkor csinálni. Mit csinált egy olyan kaliberű figura, mint a Benjamin egy ezzel analóg helyzetben.

Míg Radnóti a kötet fűlszövegében is közölt részlet szerint szinte tisztán művészetelméleti motivációt tulajdonít ifjúkori önmagának a könyv megírásához,¹⁸ addig Kardos András (akihez 1999-re már évtizedes barátság fűzte) azt tartja fontosnak megjegyezni, hogy a könyvben „művészetfilozófiai témájú fejezetek a történetbölcseletekkel, politikaelméletiekkel váltakoznak”. Ezt a tényt Kardos szerint nem magyarázza pusztán az, hogy „a hetvenes évek elején marxista lévén e fenti együttlátást szinte evidenciaként kezeli”, hiszen „az a kor, melyben e tanulmány születik, sok tekintetben osztozik a baloldali gondolkodás kétségeiben és dilemmáiban, melyeket Radnóti a tőle telhető filológiai alapossággal éppen Benjaminsnál rekonstruál” (Kardos 2000: 14). Ettől a rekonstrukciótól azonban elválaszthatatlan, hogy Radnóti mint Lukács körének szellemileg lojális tagja tett kísérletet feladata elvégzésére: „[S]zükségesnek tartottam [...], hogy feltárjam Lukács sarkalatos hatását Benjaminra, valamint, ahol szóba került, a Frankfurteri Iskolára is...” (Radnóti 1999: 195).

18 Vö. „Benjamin művészetelméletében a befogadás- és hatástörténeti fordulat vonzott, valamint annak egyenes következménye, a nem szociológiai vagy történeti, hanem kifejezetten a filozófiai érdeklődés a kevésbé sikerült művészi teljesítmények, heteronóm műfajok, kisművészetek iránt, s ezzel a remekmű-esztétika relativizálása” (Radnóti 1999: 196).

Radnóti elmondta, hogy a *Krédó és rezignáció* befejezésekor „már nehézségekbe ütközött, hogy Magyarországon kiadják”, de nem állította, hogy könyvét betiltották volna, holott gyakorlatilag minden más interjúalany tényként kezelte ezt. Nehéz szétszálazni a könyvként történő kiadás ellehetetlenülését okozó állapotokat, mindazonáltal a fő okok valószínűleg inkább a szerző személyében, semmint a könyv témájában rejlettek.

Az országban maradt filozófusok politikai üldözöttségének és alkotói kedvezményezettségének igencsak sajátos keverékéről Vajda beszélt:

Azért Aczél elvtárs – aki egy furcsa figura volt, kétségtelen, nagyon furcsa figura volt –, Aczél elvtársnak volt minőségérzéke. Tudta, hogy [Lukács-tanítványok] vagyunk itten a filozófiában a legjobbak, de hát nem vagyunk hajlandók alkalmazkodni és engedelmessé válni. [...] Az Aczél ugyanis szerette a kultúrát. Egy pillanatig nem gondolta, hogy a kultúrának annak feltétlenül ideológiai feladatokat kell betöltenie. [...] Tulajdonképpen ugyanazt bizonyította be, amit a Kádár bizonyított be az egész kommunista bagázsunknak, hogy lehet bizonyos dolgokat kicsit kevésbé mereven csinálni. A szovjet elvtársakat meg lehet erről győzni. Állandóan azt kell nekik mondani, hogy ha most itt nem engedünk, akkor megint '56 lesz. Ettől csak megijednek, és nem akarják. Úgyhogy, ahogy ez a Kádár egy kicsit ilyen legvidámabb barakot állított itt elő, a legvidámabb barakkon belül a kultúrát átengedte az Aczélnek, hogy „izé, hát most nehogy valaki itten antikommunista szövegeket produkáljon, de azért legyen olyan kultúra, ami nem feltétlenül a kommunista ideológiát hirdeti, hanem...” Valószínűleg így jött létre ez az egész. És az, hogy mivelünk akkor kikezdték, az abból adódott, hogy kellett találni valami pontot, ahol ők bebizonyítják a szovjet elvtársaknak, hogy ők azért nem árulók, és ezt a kultúrán belül kellett felmutatni. [...] De az Aczél ezt nem vette komolyan. Anynyira nem vette komolyan, hogy pár héttel azután, hogy minket már kirúgtak, a Duczyńska Ilona eljött [...] és azt mondta, hogy azt üzeni Gyuri, hogy tessék csak elfogadni a följánlott állásokat. Valamilyen teljesen reménytelen dolgokat ajánlottak föl. Énnekem, nem tudom, valamilyen gazdasági kutatót, valami ilyet... [...] Fogadjuk el ezeket a följánlott állásokat és egy pár hónap múlva meg lesz mondva az igazgatónak, hogy hagyjon minket békében, ne is kelljen bejárunk, csak a fizetésünkért. Hogy higgyük el, hogy Gyuri ezt őszintén gondolja. Egy pillanatig, egyikünk sem vonta kétségbe, hogy őszintén gondolja a Gyuri. Gyurinak eszé ágában nem volt minket kinyírni. Csakhogy tudta, hogy ez most a párt érdeke.

A *Krédó és rezignáció* kézírata nem maradt a fiókban rejtve, hanem Radnótihoz közeli személyek és más, Benjamin iránt érdeklődők között keringett. Kardos Ancsel Éva (1927–1993) filozófus Benjaminról szóló könyvéről, a *Polémia a történelemmel*ről írt recenziójában feltételezi, hogy Ancsel állításával, miszerint Benjamin soha nem vonult vissza a rezignációba, „indirekt polémiát folytat Radnóti Sándorral, aki Benjaminról szóló könyvének ezt a címet adta: *Krédó és Rezignáció*” (Kardos 1983: 1895). Ezzel egy időben védte meg Szegeden Kapocsi Erzsébet Benjaminról írt doktori disszertációját, majd két tanulmányt is publikált Benjaminról, amelyekben Radnóti kéziratát idézi. A „félíg kiadott” könyv „félíg földalatti” recepcióján túl a *Krédó és rezignáció* abban a tekintetben is egyedülálló, hogy az egyetlen magyar Benjamin-interpretáció volt, amelyet (igaz, csak részben) lefordítottak más nyelvekre is.¹⁹

19 Az 1. fejezet németül, olaszul, szerbhorvátul és angolul is megjelent (Radnóti 1999: 197), a 2., 3. és 5. fejezetek mellett, amelyeket szintén lefordítottak angolra (Radnóti 1977, Radnóti 1978b és Radnóti 1981); ironikus módon így a 3. fejezet több mint húsz évvel azelőtt jelent meg, hogy magyarul hozzáférhetővé vált volna.

Radnóti Benjammal való további foglalkozása vezetett az *Angelus Novus* 1980-as megjelenéséhez. A megjelenés kontextusát kortárs tanúként Márton László²⁰ saját korai műfordítói munkáihoz kötődve a következőképpen idézte föl:

Márton: A Helikon Kiadó az egy olyan állami kiadó volt, amely kívül esett a fő látókörön [...]: kevésbé figyeltek rá, mert nem adott ki kortárs szépirodalmat, sem magyar irodalmat, mint a Magvető vagy a Szépirodalmi, sem világirodalmat, mint az Európa, hanem elsősorban művelődéstörténeti kiadványokat jelentetett meg, és minthogy ezek többnyire nem kortársak voltak, cenzurális problémák is kevésbé adódtak velük. Például most említettem a Luthert, az azért jelent meg, mert Luther születésének 500. évfordulója volt 1983-ban, és elterjedt az a híresztelés, hogy Luther egy haladó gondolkodású történelmi személyiség. Tehát nincs velem probléma, meg az NDK-ban is nagyon kedvelték, és nem kellett különösebben árgus tekintetekkel vizsgálni *Az asztali beszélgetéseket*, maximum az volt a probléma, hogy trágár kifejezések fordultak elő benne [...]. Úgy működött a dolog, hogy Luther Wittenbergában élt és dolgozott, Wittenberga pedig a tegnapelőtti NDK területén volt, akárcsak Eisleben, ahol született, akárcsak Erfurt, ahol szintén tevékenykedett. Következésképpen, amikor kellett egy statisztikát készíteni arról, hogy milyen arányban vannak szocialista szerzők a kiadóban, akkor Luthert simán besorolták NDK-s szerzőnek. Hasonlóképpen Novalis, azaz Friedrich von Hardenberg, aki egy tübingi bányamérnök volt, most nem tudom megmondani, hogy hol végzett bányafeltárásokat, Naumburg környékén mindenestre, tehát a Saale folyó környékén. Ő is NDK-s szerzőnek minősült. Vagy hogy még abszurdabbat mondjak, amikor Szent Jeromos traktátusait adtuk ki, akkor ő jugoszláv szerzőnek minősült, minthogy Dalmáciában született és élt. Ez is a népi demokratikus nőmenklatúrát gyarapította. Körülbelül ilyen magasságokban, nem éppen felhőket verdeső magasságban zajlott a pártállami szemléleti felügyelet.

Zsellér: És Benjamin milyen szerzőnek számított akkor?

Márton: [...] Benjaminról elterjedt, hogy marxista, és ez éppen elég volt ahhoz, hogy misztikus eltévelyedéseit fedezze. Ráadásul a '80-as évek elején kezdtek az NDK-ban is kiadni Benjamin műveit, [de] egyáltalán nem volt szó arról, hogy teljes összkiadás legyen. De magam láttam saját szememmel, hogy a weimari egykori fejedelmi, akkor városi könyvtárba a nyugatnémet Benjamin-összkiadás mindenki számára hozzáférhetően megérkezett. Volt akkor egy ilyen szürke sáv, hogy azok a kissé gyanús, de azért egyértelműen haladó és a nemzetiszocializmussal kökeményen szemben álló szerzők, ha nem is voltak elfogadva, de meg voltak tűrve, és ki lehetett adni őket. Tehát az *Angelus Novus* 1980-as megjelenése elé semmiféle akadály nem gördült.

A Radnóti-féle kötet Közép-Kelet-Európában egyedülálló, mert tudomásunk szerint ilyen volumenű (3650 példányban kiadott 1150 oldalas kötet) Benjamin-válogatást – a német nyelvű gyűjteményes köteteken kívül – más nyelven korábban nem adtak ki. Weiss így jellemezte a kiadványt:

Na most, amit a Radnótiék csinálnak az *Angelus Novus*ban, szerintem az mint könyvproduktum is egy óriási dolog az egész magyar könyvvilágban. Szóval egyrészt, mert nem is könyv. Abból a szempontból nem, hogy ezt a könyvet nem lehet hordozni. Szóval ezt nem

20 Márton László (1959) Benjamin *Egyirányú utca* című művének fordítója, valamint a *Berlini gyermekkor a századforduló táján* társfordítója. A 2000-es évek elején megjelent Benjamin-fordításainak előtörténetéről, valamint a Budapesti Dialogikus Iskolához való személyes kötődéséről kérdeztük.

tudom betenni a hátizsákomba, mert három kiló vagy nem is tudom mennyi. [...] Szóval ilyen vastag, ezervalahány oldal, és [...] nehéz utána nagyon-nagyon fontos [lefordítatlan] Benjamin-szöveget találni, mert hihetetlenül jól válogattak.

Könyv- és szellemtörténeti jelentősége ellenére az *Angelus Novus* kizárólag a megjelenésekor publikált kritikák számát tekintve (Angyalosi 1980 és Kiss 1981) még a *Kommentár és próféciánál* is rosszabbul teljesített.

Az ambiciózus gyűjtemény ötletének kigondolását Radnóti úgy idézte fel, mint egy többéves együttműködés egyik eredményét, „egy hosszú, hónapokig tartó filozófiai levelezést [Fehér Ferencsel], Hellerrel és Vajdával”. E kölcsönös hatások jelentőségét Vajda is hangsúlyozza a festészetről szóló tanulmányában (Vajda 2015: 143), amelynek benjaminii vonatkozásaira még vissza fogunk térni. Weiss az *Angelus Novus* előzményeként utalt Lukács korai műveinek megjelenésére és recepciójára, az e könyvek mögött álló munka szükséges betetőzéseként értelmezve azt. Ezzel az értelmezéssel szemben Márton az *Angelus Novus* megjelenését épp ellenkezőleg, Lukács síron túli tekintélye ellen kibontakozó érzület megnyilvánulásának tekintette: „Amikor ezek a történetek zajlottak Walter Benjaminsal, akkor Sándor a Lukácstól való eltávolodását intézte éppen, Lukácstól és a marxizmustól” – mondta, hozzátéve, hogy szerinte más tanítványok is „demarxizálódást” éltek át.

A létező szocializmusból történő ideológiai kiábrándulás különböző fokozatai pedig rányomták bélyegüket az *Angelus Novusra*. Ugyanis egy első olvasatra pusztán személyesnek tűnő konfliktus nagyban befolyásolta a kötet végső formáját, mivel a kiadó által kinevezett szerkesztő, Bence György nem tudott megegyezni Radnóttal a kötetet kísérő legfontosabb paratextussal kapcsolatban. Radnóti így idézte fel az eseményeket:

Mindenesetre ez egy nagyon nagy munka volt, ez az *Angelus Novus*, és írtam hozzá természetesen egy előszót is. És itt egy érdekes magánéleti történet volt, közéleti elemekkel is. Bence György, aki szintén a feketeseggűekhez tartozott, különböző aláírások és hasonló okok mián, és az ellenzék vezető figurája volt ebben az időben, ugyanakkor megtarthatta a kiadói szerkesztői állását, és ő szerkesztette ezt a kötetet. Mi akkor abban az időben nem voltunk jó viszonyban, mert a Lukács-iskola akkor kettévált: Heller Ágnes, Márkus György, Fehér Ferenc, Vajda Mihály volt az egyik oldalon, és a másik oldalon a fiatalabbak: Kis János, Ludassy Mária, Bence György, Fodor Géza [...]. Én a fiatalok közül talán egyedül maradtam a barátaim mellett. Nehéz volna ma rekonstruálni ennek a szétválásnak az okait. [...] Tehát egy ilyen háttérrel kerültünk össze Bencével, ő mint kiadói szerkesztő, én mint a kötet külső szerkesztője. És az együttműködés kitűnően ment, addig, amíg a kontrollfordításokról volt szó. Én minden fordítást ellenőriztem. Én szerveztem meg, ki fordítsa. Tandori, mint említettem, nagy szerepet játszott, de Bence maga is fordított. Ő fordította a történetfilozófiai téziseket [*A történelem fogalmáról*-t]. És a botrány akkor robbant ki, amikor átadtam a megbeszélte módon a kötethez az előszavamat. Nagy jegyzet-apparátust írtam, azzal is minden rendben volt. Az előszavamat, ezt az előszót Bence nem fogadta el. Különböző – szerintem mondvacsinált – kritikát mondott.

Radnóti előszóként komponált szövege két részletben megjelent az *Új Symposion* nevű magyar nyelvű jugoszláv folyóiratban hónapokkal magának a kötetnek a megjelenése előtt (Radnóti 1979), amit interjúalanyaink egyike sem említett. Az utószót végül Papp

Zsolt (1944–1992) filozófus írta, aki Weiss szerint nem értett mélységében Benjaminhoz, hanem egy-két kortárs monográfiára alapozva írt egy elmélyült elméleti megalapozást nélküli előszót.

Hogy születtek ezek az utószavak? Nagyon érdekesen születtek. Ha az ember megnézi most a Papp Zsoltét, aki az *Angelus Novus*hoz írta az utószót. Szóval valamelyik könyvtárban vagy valamelyik nyugati útján hozzájutott egy ilyen átfogó monográfiához [...], de nem látunk benne semmit, nem látjuk a tétet, nem látunk kontextust.

Radnóti szövege, miközben a Benjaminról alkotott nézeteket mérlegeli, heterogén hagyományokra reflektál, többek között Benjaminsnak a zsidó messianizmushoz vagy a bécsi művészetfilozófiához fűződő viszonyát is vizsgálva. Sőt, Hans-Georg Gadamer révén a fenomenológiai hagyományt is beolvasva a kontextusba, Benjamins két politikailag ellentétes gondolkodási irányzat metszéspontjában helyezi el. Radnóti több értelmezői közösség iránti fogékonyságát – bevallottan a „radikális tolerancia” Heller-féle eszméjére alapozva – a kulturális pluralizmus hitvallásával indokolta: „[A] közösségek nem szerves, természetadta, zárt közösségek, s ennek megfelelően nem monolitok, hogy mindannyian számos közösségbe vagyunk fölveve, számos különböző erejű, mélységű, szélességű kohézió köt bennünket” (Radnóti 1979: 199). Ez a radikálisan toleráns értelmezés valóban egyedülálló hang volt az 1970-es években.

Az *Angelus Novus* kötet egyik fordítója, Pór Péter²¹ a következőképpen helyezte kontextusba a szerkesztői vitát, maga is utalva a személyközi kapcsolatok törésvonalára:

A szakadás nem magas filozófiai eltérések okán történt; ha egyáltalán volt valami ideológiája, az a rendszerrel való (belső vagy külső) opponálás különbözősége volt, de alapjában Fehér és Bence szembenállása a nemzedékek harcának örök forogatókönyvét követte.

Gángó Gábor filozófiatörténeti keretek közt mozgó magyarázata a vizsálya az, hogy míg Bence Adorno-párti állásponton állt, addig Radnóti „a demokratikus szocialista alternatíva elméleti kontextusát” képviselte (Gángó 2023: 197). Vajda szerint azonban ez a konfliktus gyakorlati politikai ellentétekből is fakadt, hiszen „Bence és társasága” Csehszlovákia 1968-as megszállása után „radikálisan szembefordult a létező szocializmussal”, vagyis, Radnóttal, Fehérrel vagy Hellerrel ellentétben Bence már nem hitt többé annak megreformálhatóságában. Akárhogy is, Radnóti írására tekinthetünk úgy – Zoltainak a *Kommentár és próféciához* írt előszava mellett –, mint az első elmélyült magyar nyelvű Benjamin-tanulmányra, amelyet hamarosan Ancsel, Fehér, Kapocsi és Tordai Zádor (1924–2010) írásai követtek.

Ahogy Radnóti példája is mutatja, az 1970-es évekre a magyar nyelvű jugoszláv folyóiratok, a *Híd* és az *Új Symposion* egyre nagyobb szerephez jutottak a magyar recepcióban. Ez időben azzal esik egybe, amikor Magyarországon egyetlen folyóiratban sem jelent meg Benjamin műve, ami gyanúra adhat okot, ám arra utaló jel nincs, hogy ez a helyzet adminisztratív intézkedések eredménye lett volna (különösen az eddigre már megjelent kétkötetnyi Benjamin-mű fényében). Fontos megjegyezni azt is, hogy ezek a folyóiratok

21 Pór Péter (1940) Franciaországban élő egyetemi tanár; 1979-ben hagyta el Magyarországot, nem sokkal Benjamin-fordításainak (Benjamin 1980: 87–95, 687–709 és 757–780) megjelenése előtt.

szabadon hozzáférhetőek voltak, Kapocsi még doktori disszertációjában is hosszasan idézett Radnóti inkriminált, az *Új Symposion*ban megjelent szövegéből (Kapocsi 1982: 62). Emellett két Benjamin-írás is az *Új Symposion*ban jelent meg először magyarul: egy kulcsfontosságú szöveg, *A történelem fogalmáról* (Benjamin 1971) és a *Baloldali melankólia* (Benjamin 1975), évekkal azelőtt, hogy Magyarországon napvilágot láthattak volna (Benjamin 1980: 635–642 és 959–974). 1973-ban publikálták magyarul Lukács már idézett utolsó, Benjammal kapcsolatos megjegyzéseit, 1978-ban pedig nemcsak a *Krédo és rezignáció* már említett egy fejezetének, hanem – szerbhorvát fordítás alapján – Benjamin 1926-os *Moszkva* című esszéje egy részletének (Benjamin 1978) magyar fordítása is kijött, amely Magyarországon csak több mint négy évtizeddel később jelent meg (Benjamin 2020: 116–143). Ezt az áradatot követően azonban a magyar nyelvű jugoszláv sajtóban már csak szórványos említéseket találunk Benjamin nevével, esetleg utalásokat gondolataira, egyetlen figyelemre méltó kivételtől eltekintve: Fehér rövid összehasonlító elemzése Lukácsról és Benjammal, amely az *Új Symposion*ban jelent meg (Fehér 1986). Ezt a szöveget eredetileg angolul közölték (Fehér 1985), és mivel a Fehér–Heller házaspár ekkor már Ausztráliában élt, a magyar recepció első és egyetlen emigráns Benjamin-tanulmánya volt.

Az első értelmezők

Vajda 1975-ben összeállított egy kötetet az 1970 óta írt esszéiből, és szerződést kötött a Magvetővel, ahol közreműködésével akkoriban Lukács összegyűjtött műveit adták ki. A *Változó evidenciák* végül csak 1992-ben jelent meg. Vajda és Benjamin fordítója, Kőszeg Ferenc (1939) szerint a megszerkesztett kézirat „örökös fogságra vettetett a Magvető irattárában” (idézi Vajda 2015: 1025). A kötet tartalmazza a *Gondolatok a festészet ürügyén* című írást, amely érinti Benjamin művészetfilozófiáját, de nem elemzi részletesen. A Vajda esszéjében alkalmazott szemlélet bevallottan benjamin-i ihletettséggel: „Fent kifejtett elképzelésünk a festmény, általában a festészet egy- és sokértelműségéről a benjamin-i kategóriák szülötte” (Vajda 2015: 143); ezek a kategóriák a *Wahrheitsgehalt* („igazságtartalom”, de előfordul „valóságtartalom” és „esztétikai tartalom” formájában is) és a *Sachgehalt* („tárgyi tartalom”). Radnóti Benjammalhoz kapcsolódó szövegéhez hasonlóan a *Gondolatok a festészet ürügyén* először 1987-ben jelent meg az *Új Symposion*ban.

Radnóti és Vajda saját bevallásuk szerint nem tudtak arról, hogy Tábor Béla²² és tanítványai, más néven a Budapesti Dialogikus Iskola képviselte akkoriban a „dialogicitás” hagyományát. Tábor, akit leginkább csak a német filozófus nyelvfilozófiája érdekelt, az 1970-es években fedezte fel magának Benjammal, amikor Nyugat-Németországban megjelentek összegyűjtött műveinek első kötetei. Tábor Ádám, a filozófus fia ezt „valóban kissé furcsának” tartotta, hiszen „Benjamin az oppozíciós marxizmus és a zsidó hagyomány kereszteződésében gondolkodott”, amellet, hogy a Benjamin által is ismert szerzők,

22 Tábor Béla (1907–1992) zsidó családban nőtt fel, elsősorban marxizmuskritikával és a miszticizmus kérdéseivel foglalkozott. A II. világháború után megalapította a Budapesti Dialogikus Iskolát, és 1956-tól egészen haláláig tartotta otthonában nagy hatású házi magánsemináriumait. Benjamin-érdeklődésének nyomai után kutatva leveleztünk fiával, Tábor Ádámmal.

Karl Korsch, Gershom Scholem, Franz Rosenzweig és Martin Buber Tábor által is sokat emlegetett „dialogikusok” voltak. Tábor és közeli munkatársa, Szabó Lajos nagyjából 1932-ig „antibolsevista oppozíciós marxisták voltak [...], a Frankfurti Iskola alapítóival rokon alapállásból”. Bár a Budapesti Dialogikus Iskola megalakulásáig „biblikus-dialogikus, krisztianus-zsidó pozíciót” vettek fel, „számos elemét” a marxizmusnak „produktívan, bár kritikusan építették be gondolkodásukba”. Tábor 1951-től nyugdíjba vonulásáig az orosz irodalom, elsősorban Makszim Gorkij műveinek szabadúszó fordítójaként dolgozott.

Tábor Ádám négy kézírásos jegyzet átíratát bocsátotta rendelkezésünkre, amelyek édesapja Benjaminnal kapcsolatos gondolatait tartalmazzák. A legterjedelmesebb (1979. augusztus 1-jei keltezésű) egy némileg sűrű, félig német, félig magyar nyelvű (de néhány héber szót is tartalmazó) töredék, amely *A nyelvről általában és az ember nyelvéről* kapcsán keletkezett. Bár lehetetlen szavait kontextusuk híján magabiztosan értelmezni, világos, hogy Tábor Benjamint (és valószínűleg általában véve a nyelvfilozófiát) többnyire teológiai szempontból értelmezte:

Minél mélyebb, tehát minél *inkább létező* és valóságosabb a szellem, annál kimondhatatlanabb és kimondottabb egyszersmind. A legkimondottabb egyidejűleg a tiszta szellemi. Ezt jelenti a kinyilatkoztatás fogalma, amikor a szó érinthetetlenségét a szellemi lényeg isteni eredete egyetlen és elégséges feltételeként és jeleként érti, amely benne mondatik ki.

Egy másik feljegyzés (1979. december 8.) Tábor rövid elmélkedését tartalmazza *A műalkotás a technikai sokszorosítás korában*-hoz kapcsolódva, ezúttal magyarul:

A technikai sokszorosíthatóság megváltoztatja a műalkotáshoz való viszonyt: megszünteti a műalkotás kultikus értékét. De miből fakad a technikai sokszorosíthatóság? Nem a kultikus érték devalválódásából?²³

Tábor kezdetben Szabóval együttműködve kezdett el privát szemináriumokat tartani, amelyeket azután is folytatott, hogy Szabó 1956 után disszidált. Ezek a hivatalos marxizmussal szembeni kritikus hozzáálláson és a zsidó misztika tanulmányozásán alapuló találkozások a 20. század második felében hatással voltak a magyar képzőművészek ma Európai Iskolaként ismert csoportjára. Márton a jelenlévők egyikeként biztos volt benne, hogy Tábor soha nem említette Benjamint. Annak ellenére, amit a kör elnevezése sugallt, Márton úgy emlékezett, hogy Tábor „lehetetlen volt követni, ami megnehezítette a párbeszédet”. És bár a Budapesti Dialogikus Iskola képes volt megteremteni a saját nyelvét, Márton állítása szerint, „aki ebben nem volt benne, az nem férhetett hozzá”.

Zsellér: A Tábor Béla-féle szemináriumokon esett szó Benjaminról? Volt ott valami kapcsolódás?

²³ A terminológia itt azért különösen fontos, mert Tábor látszólag vagy ugyanarra a következtetésre jutott, mint Barlay László (vagyis az esszé címében szereplő *Reproduzierbarkeit* szót „sokszorosíthatóságnak” fordítja [ennek problematikáját illetően lásd Benjamin 2024: 335]), vagy Benjamint nem németül, hanem Barlay fordításában (Benjamin 1969: 301–334) olvasta.

Márton: Nem volt szeminárium. Tábor Bélához fel lehetett járni. Adamik Lajossal együtt jártunk fel. Egy szó sem esett Benjaminról. A Tábor Béla felkészültsége egy másik időrétegből eredt. Jaspersről és Husserlról beszélt. [...] Benjaminról is beszélhetett volna, csak éppen határozottan emlékszem, hogy nem hangzott el a neve. Tábor Béla [...] beszédét egyébként nem lehetett követni.

Két évvel Ancsel már említett *Polémia a történelemmel* című művét és talán az *Angelus Novus* megjelenését megelőzően az első komoly, ám Radnóti nyomdokaiba lépő, de gyakorlatilag visszhang nélkül maradt Benjamin-interpretátor Kapocsi Erzsébet volt. A Szegedi Orvostudományi Egyetem Marxizmus–Leninizmus Intézetében 1982-ben védte meg doktori disszertációját Benjamin filozófia- és művészetfelfogásáról (Kapocsi 1982). Ekkorra már publikált Benjamin műalkotás-felfogásáról (Bárány 1980), amivel ő lett az egyetlen fővároson kívüli Benjamin-kutató, nem beszélve arról, hogy az akkor már tanszékvezetőként dolgozó Ancsel mellett ő volt az egyetlen nő is ezen a területen. Ezek a körülmények, párosulva azzal, hogy ekkor még pályakezdő kutató volt, nem tették lehetővé, hogy Kapocsi munkái szélesebb közönséghez jussanak el, mégis egy különleges szempont teszi egyedülállóvá munkásságát: Kapocsi már legelső publikációjában (Bárány 1980: 70) hivatkozik a *Krédó és rezignáció* megjelent fejezeteire, majd ezt követően disszertációjában részletesen idézi Radnóti kiadatlan kéziratát. A Kádár-kori nyilvánosság ellentmondásosságára az egyik legkitűnőbb példa, hogy Kapocsi ezt nemcsak kétszer tehetette meg ezután (először a Benjamin esztétikájáról [Kapocsi 1983: 152], majd történelemfilozófiájáról [Kapocsi 1984: 106] írt tanulmányában), de mindkét esetben a Művelődési és Oktatási Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Főosztálya által kiadott *Tájékoztatóban* (amelynek terjesztése nem volt korlátozott, mégis elsősorban belső használatra szánták). Kapocsi 1985 után már nem publikált semmit Benjaminnal kapcsolatban.

Nem sokkal Tábor Benjamin jegyzeteinek megszületése után jelent meg a párt kiadójánál Ancsel Éva *Polémia a történelemmel* című esszéje. Miközben – ahogy Weiss fogalmazott – „a marxizmus újrafogalmazása és óvatos kiterjesztése érdekében a Benjamin-értelmezés hagyományának paradigmatiszta műve”, Lukács Benjamin-értelmezésének kritikáját is tartalmazza. Ancsel – aki 1977 és 1983 között az ELTE BTK Filozófia II. (Társadalomfilozófia és Etika) Tanszékét vezette (Gimes 2024: 184) – Benjamin gondolkodásának filozófiatörténeti aspektusait emelte ki. Értelmezése Benjamin életének egészére irányul, kevesebb hangsúlyt fektet a periodizációra, és kifejtése, bár monografikus jellegű, következtetéseiben közérthetőségre törekszik. Benjamin gondolkodásának bemutatási módja teszi a *Polémia a történelemmel*-t akadálytalan, ha nem is bevezető olvasmánnyá azok számára, akik még egyetlen sort sem olvastak Benjaminszövegtől. Somlyó úgy emlékezett vissza Ancsel előadásaira, de különösen szemináriumaira, hogy azok rendkívüli népszerűségnek örvendtek:

Éva néni órái iszonyú népszerűek voltak. Egyfajta sikk volt az Ancsel prozemináriumára bejárni. Azt úgy kell elképzelni, hogy egy 150 fős teremben zajlott az óra, ami tele volt. [...] Ancsel egy végtelenül érzékeny, nagyon finom, nagyon kedves, nagyon sokat olvasott, a modern felfogás szerint teljesen nem szakszerű filozófus volt. Ő egy nagy esszéistának a lehetősége volt, [...] amit ma, ebben az egyre inkább technicizálódó egyetemi világban nem feltétlenül díjaznának, de ott és akkor borzasztóan nagy hatású tudott lenni.

Bár a cím „polémiát” sugall, Ancsel nem bocsátkozik vitába senkivel, és talán éppen ezért feltűnő a *Kredó és resignáció* megjelent fejezeteire való hivatkozás hiánya. Ugyanakkor, bár Radnóti már korábban is némileg hasonló hangot ütött meg, valójában Ancsel a legelső, aki szembeszáll Lukács „romantikus antikapitalista” Benjamin-értelmezésével (Ancsel 1982: 32). Ancsel kétségtől arra törekszik, hogy a már a *Kommentár és prófécia* szervezőelvévé vált „baloldali” Benjamin-képet a marxizmus számára ismertebb műveinek elmélyült olvasása révén megnyerje. E törekvései azonban az ellentmondások látszólagos feloldásával inkább csak megjelenítik az életmű problémáit, például hogy „politikai meggyőződése, idézőjel nélküli baloldalisága kötötte a marxizmushoz” Benjamins, akinek „minden írásával célja van, ha ez a tudatosság nincs is szinkronban a kifejtés egyértelműségével” (Ancsel 1982: 33 és 95).

Szöges ellentétben a korábban Benjaminsal foglalkozók látens marxista álláspontjával, Tordai Zádor *Hogyan lehet valaki Európában zsidó, Walter Benjamin?* című műve viszonylag radikális teológiai olvasatot kínált. Tordai a keresztény és a zsidó messianizmus alapvető vonásait hasonlítja össze Scholem elképzeléseire támaszkodva, és ebből a perspektívából próbálja értelmezni az első világháború utáni szellemi „lelkiállapotot”; nemcsak Lukács és Benjamin marxizmushoz való fordulásának okait igyekszik megérteni, hanem általánosabb magyarázatot is próbál adni az ilyen magatartásra. Tordai értelmezésében a kommunizmus eszméjének XX. század eleji elterjedése egy „istent nélkülöző” teológia igényét elégítette ki. Tordai esszéisztikus értelmezése először az *Új Symposion*ban jelent meg rövidített formában 1980-ban, majd négy évvel később Magyarországon is napvilágot látott esszégyűjteményében (Tordai 1984: 141–281), valamint az ELTE KISZ-bizottsága által kiadott, de egykori közreműködők szerint „félszamizdat” *Medvetánc* nevű folyóiratban, amelynek Ancsel szerkesztőbizottsági tagja volt.

A földalatti recepció

Az 1980-as évekre visszaemlékezve Weiss a következőket mondta: „Radnóti meg a körülötte lévők, akik az *Angelus Novus* [kiadásában] részt vesznek [...] ők egészen másképp olvasnak”. A „filozófiai szövegek egy másfajta olvasása” révén – bár ez bevallottan nem mindenkire vonatkozik – „hermeneutikaibb lesz az egész olvasás”.

Szóval, hogy átadjuk magunkat a szövegnek, a szöveg belső struktúrájára vagyunk kíváncsiak, és nem a benne lévő marxista tartalomra nézve [kérdézzük ki].

Véleménye szerint ez „részben a fordítási dömpingnek köszönhető”. Tehát a részleges olvasásbéli fordulat értelmezhető akár a kontinentális filozófia akkor már közel három évtizede tartó átfogó fordítási projektjének egyik eredményeként.

Ez az önmagára dezideologizálóként tekintő olvasáskultúra azonban látszólag szinte csak az egyetem falain kívül létezett akkoriban. A két megjelent kötet ellenére Benjamin nevét a kurzusokon ritkán vagy egyáltalán nem említették, művei egészen az 1980-as évek végéig nem kerültek be a tantervekbe. Arra a kérdésre, hogy az ELTE-n, az ország és a főváros legnagyobb és legrégebbi egyetemén említették-e Benjamin munkásságát, Márton

azt válaszolta, hogy „a germanisztika akkoriban rendkívül elzárkózó, szűk látókörű és konzervatív szemléletű volt”. Emlékezett arra, hogy a Német Tanszék „fura ura”, Mádl Antal „Walter Benjamin neve hallatára befogta a fülét”. Weiss és Somlyó, akik mindketten egyetemi hallgatók voltak az 1980-as évek elején, szintén nem hallották Benjamin nevét az egyetemen. Nem meglepő módon mindketten úgy emlékeztek, hogy az *Angelus Novus* megjelenésének híre leginkább a felsőoktatáson kívül terjedt el, főként a közeli egyetemek hallgatói által látogatott klubokban és kávézóknak. Míg Radnótinak az Eötvös Klubban (a mai Centrál Kávéházban) tartott informális „előadásai” Benjaminról Márton számára meghatározó élményt jelentettek, addig Radnóti maga nem emlékezett ezekre („Lehet, hogy ott tartottam előadást, de ez teljesen törlődött az emlékezetemből”). Márton ehhez hozzátette:

Fiatal felnőttként olvastam [az *Angelus Novust*]. Némiképpen úgy, ahogy egy hívő keresztény a Bibliát. Nem arról van szó, hogy nagy hitelményeim kapcsolódtak volna hozzá, hanem hogy [Benjamin] minden egyes írása újabb és újabb felfedezés volt. Valamiképpen olyan volt, mint az Ótestamentumban a különböző próféták könyvei, vagy mint az Újtestamentumban az evangéliumok és az Apostolok cselekedetei. Szóval hogy újra meg újra tanácsért, útmutatásért fordulhattam hozzá. [...] Valamiképpen ma is úgy látom, hogy ez az 1200 oldal a teljesség benyomását kelti.

Mivel Radnóti és Vajda esetei rávilágítottak a kiadáspolitika működésének néhány belső ellentmondására, különösen fontos kérdés Benjamin jelenléte és recepciója a tágan értelmezett „földalatti” irodalomban, különösen a szamizdat-kiadványokban. Éppen ezért volt meglehetősen kiábrándító, hogy a kutatás során feltárt egyetlen számottevő Benjaminra tett utalás nem is szöveges jellegű volt. Kenedi János – akinek elbocsátása ellen Radnóti évekkel korábban tiltakozott – *A halál és a leányka* című,²⁴ az 1956-os forradalom történetírásának szentelt esszégyűjteményét a legaktívabb szamizdat kiadó, az AB Független Kiadó adta ki. E kiadványnak a borítóján Paul Klee *Angelus Novus* című festménye szerepelt (erre a festményre hivatkozik Benjamin *A történelem fogalmáról* IX. tézisében [Benjamin 1980: 966]). Kenedi elmondta, hogy a borítót tudatosan választotta, mivel a *Kommentár és prófécia* elolvasása után nagy hatással volt rá Benjamin aurafogalma.

A rendszerváltás előtti utolsó Benjamin-könyv nem hasonlít egyik elődjéhez sem. Az 1783 és 1883 között híres német gondolkodók által írt, Benjamin által pedig válogatott, előszóval ellátott és egyenként kommentált huszonhat levél *Német emberek* (Benjamin 1984) címmel jelent meg az Európa Kiadó *Mérleg* című, mindössze egy évvel korábban indult sorozatában. A leveleket Berényi Gábor (1946) fordította, aki akkorra már Lukács néhány művét is tolmácsolta, munkáját pedig Radnóti vetette össze az eredetivel. Bár példányszáma (8600) a legmagasabb a magyarországi Benjamin-kiadványok között, a közel fél évszázados késés a magyarországi megjelenésre nézve túlságosan hátrányosnak bizonyult, hiszen mind az interjúink, mind a bibliográfiai kutatásaink azt mutatták, hogy a *Német emberek* röviddel ezután viszonylagos feledésbe merült. A kötet kontextusának

24 Az elnevezés Gorkij hasonló című költeményére utal, amelyet az elhíresült történet szerint Sztálin úgy méltatott, hogy „erősebb, mint Goethe *Faustja*”, mert *A leány és a halálban* „a szerelem legyőzi a halált” (Juhász és Szerdahelyi 1992: 745).

látszólagos hiányát némileg pótolja az a tény, hogy Ancsel az alig néhány évvel korábban megjelent *Polémia a történelemmel*-ben mások mellett ezt a levélgyűjteményt elemzi közelebbről Benjamin munkái közül (Ancsel 1982: 35–37).

A rendszerváltásig a Kádár-kori nyilvánosság egyre gyorsuló ütemben kezdett átalakulni. Ezekben az években recepciótörténeti szempontból nem történt semmi jelentős, kivéve talán a Magyarországon és/vagy magyarul korábban meg nem jelent szövegek esetleges megjelenését övező várakozásokat (Radnóti nem sokkal később kapott ajánlatot a *Krédo és rezignáció* kiadására, amit akkor visszautasított [Radnóti 1999: 198], Vajda *Gondolatok a festészet ürügyén*-je pedig 1992-ben jelent meg). Az ezekhez az eseményekhez vezető évekre tekintve azonban az érdeklődés lankadásának, ha nem egyenesen kiábrándulásnak lehetünk tanúi, hiszen úgy tűnik, mintha mindenki, aki korábban a Benjamin-recepcióban érintett volt, továbblépett volna (különös tekintettel a két legtermékenyebb értelmezőre, Kapocsira és Radnótira). Az átmenetet követően azonban hamar új értelmezői nemzedék jelent meg, amelynek szemléletét főként a Weiss által felidézett dezideologizáltként pozicionált Benjamin-olvasat jellemezte.

5. kép. Kenedi János 1987-ben szamizdatban megjelent könyve, címlapján Paul Klee Benjamin által is megidézett *Angelus Novus*ával

Forrás: Kenedi 1987²⁵

25 <https://opac.elte.hu/Record/opac-EUL01-000085615> (letöltve: 2024. október 23.).

Konklúzió

Tanulmányunkban a publikált forrásokra és az általunk készített interjúkra támaszkodva három szakaszt különböztettünk meg Benjamin Kádár-kori magyarországi befogadástörténetében.

Az első időszakra nagy hatást gyakorolt Lukács *Esztétikája*, amelynek 1965-ös magyar megjelenése révén szélesebb közönség ismerhette meg Benjamins. A „marxizmus reneszánsza” és a Lukács korai művei iránti növekvő érdeklődés közepette, de közvetlenül Csehszlovákia demoralizáló megszállása után megjelent az első magyar nyelvű gyűjtemény, a *Kommentár és prófécia*, amely Benjamins elsősorban művészetfilozófusként mutatta be.

Mivel a Benjamin-kiadás főszereplői közel álltak Lukácshoz, 1971-ben bekövetkezett halála korábbi helyzetük megrendülését eredményezte. Az 1980-ban megjelent *Angelus Novus* nagyszabású válogatás Benjamin írásaiból, a megjelenéséig tartó éveket pedig a Benjamin iránti fokozódó, de az akadémiai világ határait jelentős mértékben át nem lépő érdeklődés jellemezte. Lukács korai műveinek felfedezésével összefonódva ebben az évtizedben a magyar nyelvű jugoszláv folyóiratokban nem csupán Radnóti és Vajda fontos írásai jelentek meg, hanem egyszersmind fordítások sora is.

A rendszerváltás előtti években Benjamin recepciója sokszínűbbé vált, és néhány szíveszerű értelmezői közösség is kialakult. Tábor 1979-es Benjamin-jegyzeteitől kezdve Kapocsi 1980 és 1985 közötti publikációin át Ancsel, Fehér és Tordai tanulmányaiig a szocializmus utolsó évtizedét már egy többszólamú Benjamin-recepció jellemezte, amelynek szereplői azonban tudomásunk szerint alig-alig léptek kapcsolatba egymással. Ezek az évek Benjamin örökségének egy sokoldalúbb, árnyalatokra érzékenyebb értelmezéséhez vezettek, különös tekintettel gondolkodásának történetfilozófiai és messianisztikus aspektusaira.

Természetesen nemcsak Lukács tekintélye volt hatással Benjamin recepciójának *korai* éveire, hiszen e szakasz nagy részét hozzá közel álló személyek, munkatársak és tanítványok segítették elő. A *Kommentár és prófécia* kiadása körül bábáskodó Zoltai a Lukács Archívum egyik megszervezője volt, Radnóti a *Krédó és rezignáció* megírása előtt meglehetősen szoros kapcsolatban állt Lukáccsal, a fordítók többsége pedig a tanítványi körhöz és a hozzájuk közel állókhoz tartozott. Ennek apropóján figyelemre méltó sajátosság a befogadás szinte kizárólagos Budapest-központúsága, amely alól a Szegeden élő Kapocsi az egyetlen kivétel; még a jugoszláviai folyóiratok is szinte kizárólag a máskülönben a fővárosban élő szerzők publikációs felületeként funkcionáltak. Mindezért nem meglepő, hogy a Lukács-tanítványok és azok körén kívüli értelmezői tevékenység – mint például Tábor Benjamin iránti korlátozott érdeklődése vagy Kapocsi kapcsolódó publikációi – elszigeteltek és visszhangtalanok maradtak.

A *Kommentár és prófécia* megjelenése utáni első értelmezők életrajzi leírásokra és a benjaminizáció egyes problémáinak esszéisztikus formában történő tisztázására szorítottak – gyakran egy másik szerzővel való összehasonlítás révén. A teljes terjedelmében ekkor még nem publikált *Krédó és rezignációt* leszámítva a vizsgált időszakban nem történt kísérlet átfogó Benjamin-értelmezésre, Radnóti „félíg” kiadott munkája azonban így is meghatározónak bizonyult a Kádár-kori Benjamin-értés tekintetében.

Bár Benjamin művei minden nehézség nélkül jelentek meg ekkoriban, ennek ellenére a kiadásban érintett személyek közül többeket is értek retorziók a korszakban. Az MTA (Radnóti 1974) és a Művelődési és Oktatási Minisztérium (Kapocsi 1983 és Kapocsi 1984) kiadványaiban, sőt a pártkiadón keresztül (Ancsel 1982) jelentek meg Benjaminról „vörös farok” nélküli írások. Emellett jugoszláviai magyar nyelvű folyóiratok, a *Híd* és az *Új Symposion* szintén fontos szerepet játszottak abban, hogy Benjamin és művei közelebb kerüljenek a magyar nyelvű olvasóközönséghez. Ami a „földalatti” nyilvánosságot illeti, Benjamin – bár sajátos és meglehetősen korlátozott módon – gyakorolt némi befolyást a szamizdat irodalomra (Kenedi 1987).

Jelen dolgozat célja az volt, hogy feltérképezze Benjamin magyarországi recepciótörténetének fő politikai és filológiai áramlatait 1989-ig bezárólag. A történelmi, személyi és szakmai lehetőségek és viszontagságok bemutatása érdekében ezt a (szinte teljes egészében a Kádár-korszakra korlátozódó) történetet rekonstruáltuk interjúink és a vonatkozó primer és szekunder irodalom alapján. Ez a rekonstrukció nemcsak azt mutatja meg, hogy a pártvezetőség döntései és hatalmi harcai miként befolyásolták (leginkább közvetve) Benjamin műveinek magyar nyelvű kiadását, hanem azt is, hogy a recepciót hogyan alakították alapvető módon egyes filozófusok és fordítók személyes kapcsolatai, a marxista filozófiai viták középpontjában álló aktuális kérdések vagy éppen a fordításban és kiadásban érintett intézmények viszonylagos autonómiája. És bár az 1989-es rendszerváltás egy korszak végét jelzi, a recepciótörténetnek csak egy fejezetét zárja le.

Hivatkozott irodalom

- Ancsel Éva (1982): *Polémia a történelemmel. Esszé Walter Benjaminről*. Budapest: Kossuth.
- Angyalosi Gergely (1980): Walter Benjamin: Angelus Novus. *Valóság* 23(10): 100–103.
- Antal Gábor (1970): Kommentár és prófécia. Walter Benjamin esszéi. *Magyar Hírlap* 3(85): 6.
- Bárány Ferenc (szerk.) (1980): *Tudományos Közlemények. Tanulmányok a marxizmus-leninizmus oktatás és kutatás területéről*. Szeged: SZOTE Marxizmus–Leninizmus Intézet.
- Benjamin, Walter (1927a): Írói egyesülések Oroszországban. *Dokumentum* (2): 28–29.
- Benjamin, Walter (1927b): Az orosz filmművészet. *Dokumentum* (5): 34–36.
- Benjamin, Walter (1969): *Kommentár és prófécia*. Budapest: Gondolat.
- Benjamin, Walter (1971): A történelem fogalmáról. *Új Symposion* (79): 348–350.
- Benjamin, Walter (1975): Baloldali melankólia. Erich Kästner új verseskötetéhez. *Új Symposion* (122–123): 197–198.
- Benjamin, Walter (1978): Moszkva, 1926. *Új Symposion* (161): 371–375.
- Benjamin, Walter (1980): *Angelus Novus. Értekezések, kísérletek, bírálatok*. Radnóti Sándor (szerk.). Budapest: Magyar Helikon.
- Benjamin, Walter (szerk.) (1984): *Német emberek*. Budapest: Európa.
- Benjamin, Walter (2020): *A belső világ krónikája. Önéletrajzi írások*. Zsellér Anna (szerk.). Budapest: Kijárat.
- Benjamin, Walter (2024): *Műalkotás a technikai reprodukció korában. Művészetelméleti és kultúrpolitikai írások*. Budapest: Open Books.
- Cseh Gergő Bendegúz, Krahulcsán Zsolt, Rolf Müller és Pór Edit (szerk.) (2004): *Zárt, bizalmas, számozott. II. kötet*. Budapest: Osiris.
- Daradics Boglárka (2024): Lukács György Benjamin-interpretációjáról. Egy (szellemi) kapcsolat feltérképezésének lehetőségei. *Replika* (130): 11–28.
- Fehér Ferenc (é. n.): *Fehér Ferenc levele Lukács Györgynek*. MTA KIK, Ms 2860/400. URL: <https://real-ms.mtak.hu/17784> (https://real-ms.mtak.hu/17784/1/Lukacs_lev_14_0463_Feher_Ferenc_1.pdf#page=9) (letöltve: 2024. október 21.).
- Fehér Ferenc (1985): Lukács and Benjamin. Parallels and Contrasts. *New German Critique* (34): 125–138.
- Fehér Ferenc (1986): Lukács és Benjamin. Párhuzamok és ellentétek. *Új Symposion* (247–248): 22–25.
- Gángó Gábor (2023): Triumphant Utopia – Shabby Bourgeois World – Totalitarianism. Transmuting Visions of Real Existing Socialism in Eastern Interpretations of Walter Benjamin's Marxism. In „Weltbeziehung”. *The Study*

- of our Relationship to the World. Hollstein, Bettina, Hartmut Rosa és Jörg Rüpke (szerk.). Frankfurt – New York: Campus, 189–213.
- Gimes Katalin (szerk.) (2024): *Bekezdések életemről. Beszélgetések Ancsel Évával*. Budapest: Magvető.
- Hermann István (1970): Walter Benjamin. Kommentár és prófécia. *Társadalmi Szemle* 25(3): 106–109.
- Juhász Ildikó és Szerdahelyi István (szerk.) (1992): *Világirodalmi lexikon*. XIV. kötet. Budapest: Akadémiai.
- Kardos András (1983): Remény és rezignáció. *Nagyvilág* 28(12): 1893–1895.
- Kenedi János (1987): „A halál és a leányka.” *Változatok '56 témájára*. Budapest: AB Független Kiadó.
- Kapocsi Erzsébet (1982): *Walter Benjamin filozófia- és művészetértelmezéséről* [doktori disszertáció]. Szeged. URL: https://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/6709/1/1982_kapocsi_erszebet.pdf (letöltve: 2024. október 21.)
- Kapocsi Erzsébet (1983): Walter Benjamin esztétikájának egy lehetséges interpretációja. *Tájékoztató. A Művelődésügyi-Oktatásügyi Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztályának kiadványa* 30(1): 143–156.
- Kapocsi Erzsébet (1984): Walter Benjamin történetfilozófiája. *Tájékoztató. A Művelődésügyi-Oktatásügyi Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztályának kiadványa* 31(5): 92–108.
- Kiss Endre (1981): A titkok termeléséről és megfejtéséről. *Új Írás* 21(9): 109–111.
- Kiss Lajos (1970): Korának ellenében... *Nagyvilág* 15(11): 1723–1725.
- Lehmann Miklós (1998): *Az elidegenedés- és antropológia-vita politikai összefüggései*. URL: <https://lehmann.hu/lm/elidegen.pdf> (letöltve: 2024. október 21.).
- Lukács György (1955a): *Lukács György levele Theodor Pinkusnak*. MTA KIK, Ms 2871/319. URL: <https://real-ms.mtak.hu/20291/> (https://real-ms.mtak.hu/20291/1/Lukacs_lev_32_1411_Pinkus_Theodor_2.pdf#page=16) (letöltve: 2024. október 21.).
- Lukács György (1955b): *Benjamin, Walter [Ursprung des deutschen Trauerspiels]*. MTA KIK, Ms 2826/5a. URL: <https://real-ms.mtak.hu/21859/> (https://real-ms.mtak.hu/21859/1/Lukacs_kez_52_559.pdf#page=46) (letöltve: 2024. október 21.).
- Lukács György (1973): Életemről és munkámról. A NLR szerkesztőségének adott interjú. *Új Symposion* (100): 863–867.
- Lukács György (1978): *Az esztétikum sajátossága*. II. kötet. Budapest: Magvető.
- Lukács György (1982): *Esztétikai írások. 1930–1945*. Budapest: Kossuth.
- Lukács György (1968): *Művészet és társadalom*. Budapest: Magvető.
- Márkus György (1981 [1966]): „Anthropologie“ und Marxismus. Hamburg: VSA.
- Radnóti Sándor (1974): Walter Benjamin esztétikája. *Magyar Filozófiai Szemle* 18(2–3): 241–282 és (4): 550–577.
- Radnóti Sándor (1977): The Early Aesthetics of Walter Benjamin. *International Journal of Sociology* 7(1): 76–123.
- Radnóti Sándor (1978a): Most. Walter Benjamin történetfilozófiája. *Híd* 42(6): 759–767.
- Radnóti Sándor (1978b): Benjamin's Politics. *Telos* (37): 63–81.
- Radnóti Sándor (1979): „Tisztelt közönség, kulcsot te talájl!” *Új Symposion* (168): 147–152 és (169–170): 195–202.
- Radnóti Sándor (1981): The Effective Power of Art. On Benjamin's Aesthetics. *Telos* (49): 61–82.
- Radnóti Sándor (1999): *Krédó és rezignáció. Esztétikai-politikai tanulmány Walter Benjaminről*. Budapest: Argumentum – Lukács Archívum.
- Somlyó Bálint (2014): *Kerülő úton*. Budapest: Kijárat.
- Tordai Zádor (1984): *Megértő módban*. Budapest: Magvető.
- Vajda Mihály (2015): *Utam Marxtól*. Budapest: Kalligram.
- Vass Henrik (szerk.) (1979): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1971–1975*. Budapest: Kossuth.
- Vass Henrik (szerk.) (1994): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1985–1989*. Budapest: Interart.

Tóth Károly (1994)

összehasonlító történettudományt hallgatott a Közép-európai Egyetemen (CEU), jelenleg esztétika szakos doktorandusz (ELTE BTK FDI); kutatási területe Lukács György kései esztétikájára és annak kritikusaíra terjed ki.

Zsellér Anna (1981)

germanista és irodalomkritikus, *A belső világ krónikája* (2020), *a Hasis Marseille-ben* (2023) és *A műalkotás a technikai reprodukció korában* (2024) című Benjamin-válogatások fordítója-szerkesztője, jelenleg a berlini Művészeti Akadémia (*Akademie der Künste*) projekt munkatársa.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 14. kötete

Mravik Patrik

ELBESZÉLT KÁDÁRIZMUSOK

Filmkultúra és ideológia viszonya

a korai Kádár-korszakban

Módszertanát és tárgyát tekintve egyaránt újszerű könyvet tart kezében az olvasó. Mravik Patrik a szocialista filmkultúra és azon belül a korai Kádár-korszak társadalomtörténeti elemzésére tesz kísérletet. Mit is jelent ez? Egyfelől az esztétikai elemzés helyett a filmek bele-, avagy visszahelyezését abba a társadalmi környezetbe, amely alakította őket, s amelyet maguk is alakítottak. Másfelől egy olyan filmtörténeti korszak vizsgálatát, amelynek voltaképpen neve sincs: az ötvenes évek sematizmusa és a hatvanas évek újhulláma közötti átmeneti korszakét, amely tehát 1954-ben indult, majd 1956 után is folytatódott, s előkészítette az immár formai értelemben is újító szellemű, 1963-tól kibontakozó magyar modernizmust. A könyv módszertanából következően az alkotói oldalon nem csupán a rendezők jelennek meg, hanem egyfajta társadalmi ágensként az írók és a kultúrpolitikusok is; a filmek esetében első sorban a történetre, illetve narratívára, továbbá a karakterek társadalmi szerepére kerül a hangsúly; s végül szó esik a befogadói-értelmezői oldalról, a kritikusokról, sőt a moziüzem-vezetőkéről is, megint csak a „társadalmasítás” szempontjából. Mindezt a szerző a filmek három csoportba rendezett esettanulmányokban vizsgálja: a tévesztést elmesélő történetekben, a vígjátékok népszerű mű-

fajában és a munkásmozgalmi tematikában. Hogy ezek között nem a magyar filmtörténet legemlékezetesebb darabjait találjuk, az kétségtelen. Ám hogy ezek a filmek egy olyan társadalom működését mutatják be, amelyet tehát maguk is alakítottak, afelől sem lehet kétségünk. Mravik Patrik könyve legalábbis ezt bizonyítja. Beteiktést nyújt a Kádár-korszak társadalmi képzetébe – a filmekben elképzelt világok segítségével.

Gelencsér Gábor

A 272 oldalas kötet ára 4000 Ft.

Megrendelhető a <https://korallfolyoirat.hu> honlapon.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

